

TIZENKÉT TÉVES MÍTOSZ

Az eszméknek következményeik vannak – szölte Richard Weaver 1948-as könyvének címe, amelyben az amerikai konzervatív filozófus a nominalizmus szellemével viaskodva arra a következtetésre jutott, hogy a későközépkor obskúrus vitáiból győztesen kikerülő „modern” iskola felelős a nyugati világ hanyatlásáért. Nem sokkal később, 1953-as *The New Science of Politics* című művében Eric Voegelin egyenesen a gnosztikus tanokig vezette vissza a forradalmi eszméket, Molnár Tamás pedig az ideológiákat az eretnek-ségek kései leszármazottaiként mutatta be számos könyvében.

Az értelmiségi konstrukciók gyakran a homályos vallási elképzelések szekularizált változatai, a korai középkor heretikusainak mondanivalója sokszor visszaköszön az újkori radikálisok beszédeiben. Időben és térben kicsit közelebb lépve kijelenthetjük, hogy a 20. század történelme nem alakult volna olyan szomorúan az ideológiává szervezett, majd megvalósítani akart téves meggyőződések nélkül. Az 1914 és 1989 közötti magyar történelemben is számos olyan gondolati mítosz érvényesült, amely gyakran a mai napig megterheli a közbeszédet. Szomorúan tapasztaljuk, hogy a 21. század első évtizedének elmúltával is szívósan tartják magukat olyan legendák, amelyek folyamatos vagy ismételt jelenlétükkel megnehezítik a történelmünkkel való számvetést. Igencsak időszerű lezárásukhoz azonban közelebb vihet, ha legalább néven nevezzük őket.

Annak idején egyes vármegyékben megégették Széchenyi *Hiteljét*, mondván, hogy az a nemesi szabadságok elvételét és a bizonyosan káros újítások bevezetését szorgalmazza. Ez a spontán, némileg provinciális és tudat(ta)lan felháborodás még rendelkezett egyfajta bájos, modernitás előtti vonással. Ám a 20. század derekának nagyon is megfontolt könyvpusztítása már egy átgondolt program része volt, amelyet racionális ideológia és egy átfogó szellem-ellenes kampány táplált. Ez abban különbözött az ösztönös könyvpusztítástól, hogy nem csupán egy gondolat szimbólumát látta a szövegben, hanem maga a könyv, sőt annak megírója vált ellenséggé. Nem jelképes megpörkölés történt tehát, hanem konkrét pusztítás. A totalitárius rezsimek által elégetett, bezúzott, indexre tett, a kulturális patológia Zárt Osztályára száműzött kötetek a gondolat betiltásának szándékáról árulkodnak.

A Kommentár folyóirat tizenkét hamis mítoszból és a hozzájuk kapcsolódó tucatnyi könyvből álló összeállítását korántsem egy ellentétes előjelű „szellemi halállista” felállítása motiválta. Olyan gyűjtemény kívántunk létrehozni, amely a 20. századi magyar közélet káros mítoszait és hamis legendáit megszülő, tápláló, közvetítő könyveket veszi számba. Nem a szerző mint ember, és végképp nem az ember mint szerző tehát az el-lenség – bár sem Dövényi Nagy Lajos, sem Lukács György jóhiszeműségéről nem va-gyunk meggyőződve. Sőt nem is komoly életműveket szeretnénk vallatófénybe állítani, még akkor sem, ha egyesek – mint Szekfű Gyula pályája végén – valahol utat vesztek. Le kell szögeznünk azt is, hogy végképp nem a könyv a gyanúsított, hiszen a nyomdaipar

451 *Fahrenheiten* éghetővé váló terméke önmagában semmiért nem felelős. A gondolat az, amivel vitatkozunk.

A mítosz felől szeretnénk tehát a könyv felé tartani, amely csupán hordozza az üzenetet, de nem felelős annak tartalmáért.

(A Szerk.)

A TISZAESZLÁRI BŰNPER – BARY JÓZSEF VIZSGÁLÓBÍRÓ EMLÉKIRATAI
(Egyetemi Nyomda, Budapest, 1933)

Tiszaeszlár öröksége

A vérvád a megtestesült idegenellenesség. Az ismeretlen iránti empátia teljes hiánya. Azok iránt az idegenek iránt, akikről bármit el lehet képzelni – akár még a rituális gyilkosságot is. A vérvád története az ókorig nyúlik vissza: először a hellenizált Kisázsiaiban bélyegezték meg vele a zsidóságot – immár több mint kétezer éve. A babonás előítéletesség akkor és ott is megtalálta a maga igazolását a pészachra készülő zsidók azon szokásában, hogy az egyiptomi tizedik csapásra emlékezve az áldozati bárányok vérével kenték meg ajtajukat, mert hitük szerint így a halál angyala elkerüli házukat. Később a vérvád az eleinte zsidó szektaként kezelt keresztényeket is elérte. Itt is megvolt a hivatkozási alap, hiszen a húsvétot ünneplő keresztények emberáldozatról beszéltek – hitük szerint Jézus testét eszik és vérért isszák. A kereszténység elterjedése és államvallássá válása után aztán feledésbe merült, hogy egykor őket is vérváddal rágalmazták, s a képtelen vádaskodás immár a boszorkányok, az eretnekek és a zsidók ellen irányult. A vallásháborúk után az eretnekek, a felvilágosult uralkodók kegyéből pedig a boszorkányok menekültek meg az üldöztetéstől. A 19. századra jószerével a „Krisztus-gyilkos” zsidók maradtak a babonás előítéletesség céltáblái. (Idővel majd hozzájuk zárkoznak fel a nem kevésbé titokzatos szabadkőművesek.) A néprajztudomány már a boszorkányüldözések kapcsán rámutatott ezek funkciójára. Eszerint a helyi közösség a megmagyarázhatatlan csapásokra próbált saját hiedelemvilága szerint „értelmes” magyarázatot találni, s megtorolni a közösséget ért sérelmet, veszteséget.

Az 1882-es tiszaeszlári eset is ennek a példája. A fiatal Solymosi Eszter eltűnésekor szinte adta magát a feltevés, hogy a kántorválasztásra összegyűlt környékbeli zsidók a pészachra készülve követtek el rajta rituális gyilkosságot. E vádat azonban csak élénk fantáziájú és megfélemlített gyerekek „vallomása” támasztotta alá. A perben végül győzött a józan ész, s felmentették a zsidó vádlottakat. Annál is inkább, mert az eset a kor viszonyai között feltárhatatlannak bizonyult. A Solymosi Eszter eltűnése után előkerült fiatal női holttestet a család nem azonosította a lánnyal – talán abban reménykedve, hogy mégsem a legrosszabb esett meg. Minden bizonnyal soha nem fogjuk már megtudni, mi is történt pontosan.

De miért is olyan érdekes még 130 évvel később is egy megoldatlan bűneset? A magyarázat a tiszaezlári ügy jelentőségében rejlik. Mert ez nemcsak egy volt a tipikus pre-modern vérvádak közül, hanem az első alkalom, amikor a modern antiszemitizmus a modern tömegtájékoztatás eszközeivel felkapott egy „ügyet” Magyarországon. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Tiszaeszlár a modernkori magyar antiszemitizmus jelképes születési helye. Korántsem arról van szó, hogy ne lett volna korábban zsidóellenesség, vérvádak és pogromok. Voltak. Azok azonban mindig helyi események maradtak. A modern antiszemitizmus azonban már nem egy lokális „sérelem” hirtelen felindulásból elkövetett „megtorlása”, hanem helytől, időtől és konkrét eseménytől független ideológia. Világmagyarázat, amely minden rossznak okaként a zsidóságot nevezi meg. Történjék tűzdekrach, gabonaválság, háború, gazdasági válság, megszállás, terror, munkanélküliség vagy gazdasági megszorítás – a modernkori antiszemiták meggyőződése, hogy azért mindig a zsidók a felelősek. A modern antiszemitizmus tehát afféle globalizált vérvád.

Miért épp a tiszaezlári ügy lett a modern antiszemitizmus szimbolikus nagy ügye? Mert minden körülmény adott volt ehhez. A 19. században jelentősen megnövekedett az orosz területekről a Monarchiába menekült zsidóság (az úgynevezett „galíciaiak”) száma. Így sokan találkozhattak a furcsa szokásokat ápoló „kaftános idegenekkel”, akiket egyfajta misztikum is körülvengett. Ők lettek tehát, akik mindenütt ott voltak, s akikről minden hihető volt. Ez azonban önmagában még csak a hagyományos vérvádak megjelenését magyarázza meg. A modern antiszemitizmus ugyanis a 19. század második felében lezajlott modernizáció következménye. 1848 után nagymértékben átalakult az ország gazdasági-társadalmi szerkezete. A tőkés piacgazdaság jelentős fellendülést hozott, különösen a modernizáció motorjainak számító városokban. Az előnyöket is leginkább a városokba áramló, mobilis társadalmi csoportok élvezhették. Így lettek a kapitalizálódó társadalom legfőbb haszonélvezői a széleskörű nyugati kapcsolatokkal és vállalkozói mentalitással is rendelkező csoportok: a német eredetű polgárság és a városi zsidóság. Hozzájuk képest a kevésbé mobilis társadalmi rétegek – a földhöz kötött parasztság és a hagyományos előjogait egyre inkább elvesztő nemesség – úgy érezték, hogy kismiszmizté válnak, miközben az „idegenek” gyarapodnak. A modern antiszemitizmus hátterében tehát elsősorban az irigység áll. A szabad vállalkozás adta lehetőségekkel élni nem tudók (és az önhibájukból vagy azon kívüli okból rosszul járók) irigysége a sikeresek iránt, akik között szép számmal voltak az említett zsidó polgárság tagjai. A modern antiszemitizmus tehát sajátos válasz volt a születő kapitalizmusra. Nem véletlen, ha a sikeres zsidó polgárokat, akik nyaranta szép számmal bukkantak fel a Balaton partján, antiszemita hangvételű írásokban ostorozta az 1861-től megjelenő Balaton-Füredi Napló.

Mégsem válhatott volna országos szenzációvá az eszlári ügy, ha nem éppen ekkor köszöntött volna be a magyar sajtó aranykora, ami jelentős szerepet játszott a modern ideológiák elterjedésében. Ezek ugyanis olyan világmagyarázatok, melyek sémákat adnak a személyes tapasztalatok és a nagyvilágból érkező hírek értelmezéséhez. Ehhez ezek szűrése is szükséges: az ideológiai konstrukcióba beleillő értelmezések megjegyzése, valamint a nem illeszkedők elfelejtése vagy „szabályt erősítő kivételként” történő kezelése. A modern antiszemitizmus e szempontból szinte „tökéletes” ideológia. Annak magját

ugyanis egy összeesküvés-elmélet alkotja, mely szerint a világban történő minden rosszért a zsidók felelősek. Ennek „igazolására” pedig elég találni az eseményhez valamilyen módon köthető „zsidó szálat”. Ha pedig ilyen nem lenne, akkor egészen egyszerűen a „láthatatlan zsidó összeesküvésre” lehet fogni a dolgot. Ez a kettős magyarázat ugyancsak jól látszik a tisztaeszletri esetben. Kezdetben a helyi zsidóságot vádolták gyilkossággal, majd a felmentő ítélet megszületését azzal magyarázták az antiszemiták, hogy a „zsidóság nyomására” született az „ügyet eltussoló” ítélet. Az ő szemükben ugyanis következetesen csak azok a „tanúk” voltak hitelesek, akik a vérvádat igazolni látszottak, míg az azzal szemben kétségeket ébresztő tényeket (ezeket a védelmet ellátó Eötvös Károly később könyvben is összefoglalta) – amelyek alapján a bíróság végül döntött – rendre figyelmen kívül hagyták. Az így tálat újsághírek nem meglepő módon fűtötték a zsidóellenességre fogékonyak indulatait. Nem véletlen tehát, hogy ott voltak leginkább atrocitások, ahol korábban már helyi szinten megalapozódott a modern antiszemitizmus: a Dunántúlon. A kormány a társadalmi béke megőrzése érdekében az ügy mielőbbi lezárását sürgette. Ezzel pedig éppenséggel tápot adott a zsidók érdekében fellépő titokzatos hatalmakról szóló összeesküvés-elméletnek.

Az ügy perpatvart idéző zavarosságát és a társadalmi béke érdekében a per lezárását sürgető kormányzati nyomást dokumentálja a perben eljáró vizsgálóbíró harminc évvel később készült, s csak további húsz évvel később (1933-ban) kiadott emlékirata. Ebben Bary József saját antiszemita előítéletei és a vád utólagos igazolására törekszik. Ezért hitelt ad a vérvádnak, a felmentésért felelőssé tett zsidó összeesküvés elméletének, s koholmánynak, legendának, hazugságnak minősíti a felmentést alátámasztó bizonyítékokat. Egyúttal Eötvös Károly könyvét is próbálja hitelteleníteni: „A végtárgyaláson a hamis tanúkról és felbujtóikról éppúgy lehullt a lepel, mint a szélhámoskodó tudományról, vagy mint a kínvallatások legendájának szerzőiről.” Ennél több azóta sem kell az újabb korok antiszemitáinak, hogy a „zsidó összeesküvést leleplező” Bary legyen „koronatanújuk” az általuk lezárni máig nem kívánt ügyben.

Paksa Rudolf

FARKAS GYULA: *AZ ASSZIMILÁCIÓ KORA A MAGYAR IRODALOMBAN*
(Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939)

A „nemzetietlen” polgár legendája

Farkas Gyula *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* címmel 1939-ben megjelent könyvét a mai olvasók egy része csak rossz híre alapján ismeri. Föltehetően kevesen tudják, hogy e munkát a szerző korábbi két kötetének folytatásaként írta meg. Kiinduló állítása élesen állítja szembe a megelőző kötetekben tárgyalt reformkort és a sorozat harmadik részében elemzett, kiegyezés utáni időszakot: „Akkor a magyar politikai gondolat és a magyar

művelődés vonzotta magához csábos erővel az idegenajkú polgárságot, most a magyar államiság konjunkturális lehetőségei.” Talán igaz, hogy a Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Kossuth, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Vörösmarty, Petőfi s Arany János nevével fémjelezhető értelmiség magasabb színvonalú volt az 1867 után föllépett nemzedéknél. Jogos viszont kifogásolni a származás túlhangsúlyozását, pontosabban azt a föltételezést, hogy Magyarországon a polgárosodás nemzetietlen szellem térhódításával járt volna. Farkas könyve egyaránt irányult német, szláv és zsidó származású írók ellen. Jellemző, hogy a magyar irodalomtörténész Octavian Gogára hivatkozott, akinek 1913-ban a Huszadik Század közönsége a következő nyilatkozatát olvashatta: „A magyar nemzeti irodalom véget ért a költészetben Petőfivel és Arany Jánossal, a prózában pedig Mikszáthtal, helyet csinálva a budapesti zsidó nemzeti irodalomnak.”

Farkas Gyula zsidóellenes következtetései teljes joggal keltenek visszatetszést, függetlenül attól, hogy számottevő részük átvétel másoktól. Ő maga is hivatkozik Szekfű Gyulára és Szabó Dezsőre, sőt a szociológus Weis Istvánra is. A származásból gyorsan levont következtetés hitele mindig erősen megkérdőjelezhető. A sors fintora, hogy még az apától örökölt név alapján Németh László által idegen származásúnak mondott Babits is emlegette korábban Petőfi szláv, sőt Péterfy német eredetét.

Az asszimiláció kora a magyar irodalomban „idegen”-ellenes kitételei olyan téveszmével hozzhatóak kapcsolatba, amelynek eredete föltehetően II. József koráig visszavezethető, továbbbélése pedig napjainkig kimutatható. A könyv közvetlen ösztönzői közül a *Három nemzedék* jól ismert. Kevésbé él a köztudatban Weis István munkái közül *A mai magyar társadalom* (1930), amelyben az olvasható, hogy nálunk „a zsidóság csaknem egészében a középosztály helyét foglalta el”, vagy Szabó Dezsőnek *A magyar középosztály megteremtése* címmel 1935-ben készített fejtegetése, amely első bekezdésével a „különböző fajú, különböző hitű, különböző érdekű embercsoportok hazug magyarságú, archaikus tömegét” ítéli el.

A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy Farkas Gyula olykor árnyaltabban fogalmazott, mint ahogyan az utókor vélekedik róla. Ignotust idézte, aki 1893-ban kifogásolta, hogy Budapesten „ezer idegen hatás következtében olyan idegen magyar nyelv uralkodik, melynek káros és megrontó állandó hatását olvasmány nem ellensúlyozhatja eléggé”, 1908-ban pedig így érvelt: „A művésznak egy kötelessége van, hogy az legyen, aki. [...] A nemzet tehetségeiben él, s ha mindent, amit tehetünk, megteszünk arra, hogy a tehetségek tönkre ne menjenek, egyúttal azon is dolgoztunk és pedig az egyetlen lehetséges módon, hogy a művészet a nemzeti lélek és erkölcs irányában fejlődjék.” Általánosságban megállapítható, hogy méltányolt zsidó származású írókat. „Nagykonceptiójú történeti darabokat ír, melyekben drámaiság lüktet” – így jellemezte Szomoryt, Osvátot pedig „rendkívül szuggesztív egyéniségnek” nevezte, aki „nem elégszik meg egy-egy mű bemutatásával, hanem beállítja az író és művét a magyar fejlődés láncolatába”. Fenyő Miksát is becsülte, kiemelve, hogy nem vezette „zsidó szempontúság”, hiszen „bátorsággal vágta bele mérgezett tollát az agyaglábú tekintélyekbe, akár Rákosinak, akár Alexander Bernátnak hívták”.

Szekfűhöz hasonlóan Farkas is hanyatlást látott a kései 19. században, de túlzás volna egyértelműen sovínisztának minősíteni, hiszen a színvonal csökkenését részben azzal

magyarázta, hogy némelyek „hazafias érzelmek visszatükröződését keresték” az irodalomban, és a magyarságot „művészeti értékjelzőnek” tekintették. Péterfy Jenő 1889-ben *A nemzeti genius* címmel közölt, rendkívül gúnyos hangvételű cikkének végkövetkeztetésére hivatkozott, aki a *chauvinismust* elítélte, mert „a maradiságnak, a tanulatlanságnak, a fölületességnek, fenegyerekségnek sokkal inkább kedvez, mint a nemzeti eszmének”.

Két tanulság vonható le Farkas Gyula könyvéből. Egyfelől érdemes nem feledni, hogy egyazon személy különböző álláspontot foglalhat el különböző időpontokban. Szekfű, Bajcsy-Zsilinszky, sőt Ady, Babits, Kosztolányi, Márai, Szerb Antal vagy Németh László véleménye is változott a történeti körülmények hatására. 1919 és 1920 eseményei sokakat korábbi nézeteik félretételére késztettek. Ahogyan Farkas írta: „a trianoni forratagban akadtak sokan, akik a világháború előtt magyar sovíniszta mozgalmak élén haladtak, majd – Budapesttől elszakadtan – egyszerre felfedezték német vagy tót vérüket. Viszont akadtak olyanok is, akik még – vagy legalább szüleik – csak törten beszéltek a magyar nyelvet és mégis, minden üldöztetés ellenére, hitvalló magyaroknak bizonyultak.”

A másik, igen szomorú tanulság abban rejlik, hogy erősen eltérő világnézetű szerzők ismételték meg a polgár idegenszerűségének gondolatát. A népi írók némelyike, de 1945 után a marxizmus nevében ítélkezők is emlegették a magyar polgári örökség hiányát, túlhangsúlyozva a hűbériség és a dzsentrí szerepét az 1867 utáni magyar társadalomban, megfélekezvén arról, hogy a magyar értelmiség számottevő része fokozatosan jött létre nemesi származásúakból, magyar vagy nem magyar származású polgárságból, parasztságból és munkásságból. Erdei Ferenc egy 1943-ból származó, de csak 1976-ban közölt, *A magyar társadalom a két háború között* című munkájában „történelmi nemzeti” és „modern polgári társadalom” kettősségéről érkezett, Hanák Péter 1962-ben *A magyar középosztály fejlődésének problémájához* című tanulmányában pedig „vékonyerűnek” minősítette a magyar polgárságot. *Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?* A hollandiai Mikes Kelemen Kör 1980. évi Tanulmányi Napjain tartott előadásában a Londonban élő Péter László e kérdésre válaszolván a polgári fejlődés meglelte, illetve hiánya alapján magyarázta, hogy „Európa a második világháború után liberális demokráciákra és népi demokráciákra szakadt szét”.

Noha a magyar polgárság hiányának téveszméjét az újabb történetírás – így Gyáni Gábor és Kövér György több tanulmánya – megcáfolta, némely közírók továbbra is ragaszkodnak a meghaladott örökséghez. 2008-ban a Hitel című folyóirat felelős szerkesztője *A nemzetnélküliség programja* címmel közölt éles támadást olyan munka ellen, amely előtérbe állította a Kosztolányi és Márai képviselte magyar polgári hagyományt, és önálló tanulmányt szentelt Asbóth János munkásságának, aki a konzervatív polgári hagyomány egyik legszínvonalasabb képviselője volt. A 21. században talán ideje volna elfelejteni a nemzetietlennek bélyegzett polgár legendáját, amelynek továbbéléséhez Farkas Gyula könyve is hozzájárult. A magyar értelmiség jelenlegi megosztottsága csakis akkor szüntethető meg, ha félretesszük nemzet és polgár szembeállítását. Egységesülő világunkban a nemzeti kultúra fennmaradását veszélyezteti az, aki e káros örökséghez ragaszkodik.

Szegedy-Maszák Mihály

MÓD ALADÁR: 400 ÉV – KÜZDELEM AZ ÖNÁLLÓ MAGYARORSZÁGÉRT
(Bartsch, Budapest, 1943)

Osztályharcos önállóság

Mód (eredeti nevén Oszkó) Aladár magyar–latin szakos tanár, újságíró 1939 őszén Magyarország utolsó négy évszázadáról szóló népszerű könyv írásába kezdett. Műve 1943 februárjában napvilágot látott *400 év – Küzdelem az önálló Magyarorszáért* címmel. A könyv története szempontjából az időpontok és a körülmények igen fontosak. Ki tudja, vajon a háború kellős közepén, éppen a doni vereség után a cenzúra hogyan engedhetett át egy alig leplezetten marxista alapozású és németellenes munkát? Bár Módot a megjelenés után nem sok idővel letartóztatták és néhány hónapra elítélték, de nem a könyv miatt, hanem ellenzéki politikai szervezkedés vádjával. Nem értjük, miért nem tudtak sem titkos kommunista párttagságáról, sem kiadója, Bartsch Sándor kommunista kapcsolatairól.

A nagyon alacsony példányszámban, periférikus kiadónál, 240 oldalon nyomdafestéket látó Mód-könyv egyébként semmiféle visszhangot nem váltott ki. Semmi nem jelezte, milyen szédületes karriert fut majd be. Nagyon rövid idő alatt ugyanis a 20. században magyar nyelven írt történeti tárgyú kiadványok között az egyik legnagyobb példányszámú és legtöbbször megjelenő mű lett. Beilleszthető a „kuruc–labanc” tradícióba, de nincs benne semmi eredeti, nem hoz új kutatási eredményt. Németellenessége „szalonképes” Habsburg-ellenességgént jelenik meg, a németekkel való szembenállás pedig akkoriban igazán nem volt baloldali sajátosság, változatai eltérő erősséggel a magyarországi társadalom legkülönbözőbb csoportjait jellemezhették. Társadalomkritikája a két háború közötti plebejus érzésekkel cseng egybe, annak átlagát nem haladja meg. Igaz, erősen sematikus, minden politikai és társadalmi megmozdulást az ország önállóságáért folytatott harcként, a bécsi udvar ellenében értelmez, és a haladás zászlaja alá sorol, de legalább annyira gazdaság- és társadalom-, mint politikatörténeti mű. Marxista tanítás szerint a termelési viszonyok és a termelő erők fejlődésével magyarázza a helyzeteket és az eseményeket.

A könyv történetében 1945 hozta a fordulatot. Azévi kiadását egyelőre csak néhány, de lényeges ponton kozmetikázta a szerző. Belekerült a nagy jövő elé néző szovjet felszabadítás tétele, azaz a sok áldozat mégsem volt hiábavaló, most beteljesült nemzedékek harca: 400 év után végre itt az önállóság. Noha tudvalévően „nagypolitikai” cinizmus szülte, Révai, Rákosi és mások ötölték ki a súlyos hazugságot, Mód meghatározó történelemmagyarázatként konkrétan alkalmazta. Az idegen uralommal szemben íródott mű most egy idegen hatalom megszálló uralmát dicsőíti, fonákjára fordítva az általa másik irányban (németbarátság, osztrák orientáció, Habsburg-hűség stb.) olyannyira kárhozott történetet. Ezzel világossá válik a szerző egyik fő igyekezete, a magyar történetírás függetlenségi tradíciójának kommunista kisajátítása, ami utóbb kompromittálta is azt. Még jelentősebb és távlatosabb a másik fő törekvés, a magyar múlt osztályharcos magyarázata. A mű alaptétele, tudjuk a *Kommunista Kiáltvány*ból, hogy a történelem szakadatlan

osztályharcokból áll. Az őstörténettel és középkorral foglalkozó Molnár Erik mellett Mód Aladár adaptálta ezt a dogmát először átfogó magyar történelmi munkában.

Gyors egymásutánban jelentek meg a könyv ismételten átirrt kiadásai. Az 1951-es hatodik elérte az ötvenezres példányszámot. Ebben az 1867 utáni történelem részaránya tetemesen megnőtt, a baloldali mozgalmak részletezése és a „reakció” szapulása központi helyet kapott, élesedett a haladás és az árulók közötti szembenállás. A korai századok ellenben visszaszorultak. Az irodalomjegyzékben először találkozunk a marxizmus-leninizmus klasszikusaival és hazai követőik írásaival. Immár kendőzetlen a kommunista retorika; minden az osztályharc sikerén múlik. Az 1945-öt követő éveket – a kézirat lezárásáig tartóan központi alakként Rákosival – csaknem diadalmenetként ábrázolja szerzőnk, aki közben „áldozatul esik” a máig csábító történészkiértésnek, amikor az adott politikai rendszerben „megtalálja” az emberi fejlődés legtökéletesebben megvalósult formációját. Ez a bizonyosság a hetedik (1954), ha a cseh nyelvűt nem számítjuk (1955), egyben mindeddig utolsó, már csak nyolcezer példányos kiadásban megrendült. Kikerült az 1945 utáni évek bemutatása, noha újabb betoldásokkal és a tudományos jelleg hangsúlyozására újdonságként forrásokkal jelölt történeti statisztikai táblázatokkal tovább nőtt a terjedelme (744 oldal). Sőt megjelentek a lábjegyzetek is.

A filológiát itt kényszerűen mellőzve csak egy-egy villantással tekinthetünk be Mód történelemhamisító műhelyébe. A hatodik kiadásig 1919-et meg sem említette. Ekkor derült ki, hogy a kommün bukását külső körülmények mellett az áruló szocdemek, a trockizmus és leginkább Kun Béla okozta. Az 1919-cel induló Rákosi-hőstörténet a hetedik változatban is töretlen, még a „Rajk-banda” leleplezésének érdemét sem törölték, igaz, a nép „szeretett és bölcs vezére” minősítés hiányzik. Az imperializmus mint a fasizmus helyére lépő világellenség kárhoztatása minden addiginál keményebb. Tito örzi kitüntetett helyét, ámbar nem tudjuk, az amerikaiak „láncos kutyájából” hogyan változott át középeurópai helytartó-jelöltjüké, akinek a Habsburg-monarchia visszaállítása a feladata.

Miért nem lehetett „tovább írni” Mód könyvét, hiszen eddig rutinosan alkalmazkodott a változásokhoz, és aktuálisan tudta a kényes kérdéseket megkerülni? Ha korábban gyakran hiányzott a „tényanyag”, most a hivatalos ideológiát vállaló, ambiciózus történészek jóvoltából immár a marxizmus hitelesítő pecsétjével igazoltan számos új rész tanulmány kínálkozott a bővítés folytatásához. Az első számú ok az lehetett, hogy a könyv betöltötte a pártideológusok által neki szánt feladatot. Irányát – akár hivatkoztak rá, akár nem – a történészek jelentékeny része követte, akik jobb vagy gyengébb minőségben részterületek „kidolgozásával” „terítették” elveit. A történettudományban kötelezően túlsúlyba került marxizmus szellemében pedig összegzések, tankönyvek, monográfiák készültek. De ha szerzőnk mégis elszánta volna magát a folytatásra, mit kezd 1956-tal, amikor a leghangoztatottabb jelszó az önállóság és a függetlenség, miközben a felkelés a „szabadsághozó” szovjetek és kiszolgálóik ellen tört ki? (Aki között olykor tévesen „nemzeti kommunistáknak” nevezettek is akadtak, mint éppen Mód?) Aztán az MSZMP hamarosan a nacionalizmusban jelölte meg a forradalom egyik fő okát, amit koncepciózusan kapcsoltak össze a nemzeti kérdéssel. Mit kezd azzal, hogy március 15-én nem az 1848-as forradalomra, hanem az 1942-es háborúellenes tüntetésre emlékeznek?

A mű hatása azonban tovább élt nemcsak a történetírásban, hanem talán közvetlenebbül a „tudományos szocializmusban”. A munkásmozgalom: mindenekelőtt a baloldali pártok és mindenekfelett a kommunista párt történetét, politikai szerepét, társadalmi rendet alakító tanainak, uralma megvalósítása elveinek összegzését nevezték így. Ennek a sajátos ideológiai ágazatnak Mőd Aladár lett a magyarországi atyja. Az ELTE-n ő alapította meg tanszékét (1954) és vezette haláláig. Szóban forgó könyve, különösen a két utolsó kiadásban a mű nagy részét kitevő 1867 utáni fejezetek magukban foglalják a diákszargonban „tudszocnak” nevezett „tudományterület” „módszertanát”, „diszciplínáris” kereteit, tematikáját. Nem legyinthetünk, hiszen fontos ideológiai-történeti stúdiumként tanulta számos egyetemista és főiskolás korosztály a Mőd által szerkesztett kétkötetes tankönyvből. Szakként is fölvehető volt. Majd 1990 után oktatói és végzettjei egy része politológusként működött tovább.

Ironizálhatunk vagy boronghatunk. Kérdezhetjük: miért nem felejtjük el ezt a könyvet? Sutba vele! Egyfelől már régen elfelejtődött, másfelől azonban nemcsak kitörölhetetlen része a hazai történetírás történetének, hanem eszmetörténeti hatása és nyomai jelenleg is megragadhatók a magyarországi történettudományban akár nyíltabban, akár rejtve, akár negatív indukció részeként, mint az ún. Molnár Erik-vita egyik közvetett kiváltójaként – a közvéleményben élő történelmi téveszmékről most nem is beszélve.

Kósa László

SZEKFÜ GYULA: FORRADALOM UTÁN (Cserépfalvi, Budapest, 1947)

Véget érő hídszerep

A *Forradalom után* 1947 karácsonyán jelent meg József Attila és más baloldali írók egykori kiadójánál, a Cserépfalvinál. Szerzője, Szekfű Gyula a két világháború közötti időszak legismertebb konzervatív történésze, ekkor moszkvai nagykövet. Bár a követségből 1948-ban felmentették, haláláig hátralévő idejét egyre súlyosodó szívbetegsége mellett a kommunista társutasságból következő magas, de teljesen névleges tisztségek töltötték ki. 1953-tól képviselő, egy év múlva az Elnöki Tanács tagjának is kinevezték. Azért írt is még, igaz, a régi évek termékenysége nem jött vissza többé. Történetírói hattyúdálát 1952-ben az idős Kossuthról írta. Az öregkor érzékeny pszichológiájával átszőtt nagyesszét Rákosi Mátyásnak ajánlotta, utolsó, már posztumusz sajtóba került cikke pedig *Az értelmiség átállása a felszabadulás után* címet viselte. Beszédes cím. Szekfű temetésén, 1955 júliusában a Farkasréti temetőben, marxista történészek és funkcionáriusok gyűrűjében hozzá hasonló „átállók,” prominens pártonkívüli „útítársak” búcsúztatták: a tehetséges publicista Mihályfi Ernő és a jeles protestáns egyháztörténész, Révész Imre. Utóbbi sze-

rint Szekfű felismerte, hogy „merre tart, változhatatlan törvényeknek engedelmeskedve, a világtörténet mozgása [...] és hogy a magyar nép megmaradása egyedül azon fordul meg, bele tud-e teljes mértékben kapcsolódni ebbe a mozgásba, vagy pedig megpróbálja öngyilkos balgasággal elgátolni”. Révész a „rabul ejtett értelem” (Czeslaw Miłosz) determinizmusának szofista dicséretét zengte. A vasfüggönyön túlról az egykori tanítvány, Szabó Zoltán nekrológja viszont az emigráció keserű szabadságából visszhangozta a mindent legyűrő fátumot, amikor Szekfűt „görög sorstragédiába való ellentmondás áldozataként” írta le, akinek már „az sem állt módjában, hogy életének morális alapjait követhesse és kifejezhesse mindhaláláig”.

Máig ezt a morális alapot követelik számon rajta azok, akik Szekfű későn, de látványosan magasba emelkedő közéleti karrierjét a kommunista önkényuralmi rendszerben a korábbi életművéhez társított konzervatív reformgondolattal vetették össze. „Vagy most hazudik, vagy azelőtt hazudott” – mondta Mindszenty bíboros kispapjainak a könyv elolvasásakor. A korábbi barát, az irodalomtörténész Zolnai Béla „tartuffe-i szemforgatást” jegyzett bele saját példányába, Márai pedig *Naplójába* foglalta hideg megvetését: „Ravasz, sunyi, pallérozott fő a szerző – s ahogyan a *Három nemzedékben* az ellenforradalom szájába adja az eszmei terminológiát, oly óvatos-alamuszia fogalmaz most új műszavakat a forradalom számára.” Nézetei változó voltát már korábban is szemére hányták. A polgári radikális politikus és publicista, Vámbéry Rusztem már 1931-ben így értékelt: „Mi véletlenül nem akkor derítjük ki a legendás Fejedelemről [II. Rákóczi Ferencről], hogy bordélyházat tart fenn, amikor a Habsburgok vannak uralmon, és nem az ellenforradalmi reakció idejében bizonyítjuk a liberalizmus kártékonyágát.” A sort hosszan lehetne folytatni; Szekfű sohasem volt közkedvelt, és életművének nem volt és ma sincs élő politikai emlékezete. S nem csak a jobboldalon. A népi kommunista Darvas József „seregnélküli vezérként” jellemezte Szekfűt. A történész ezt a magányt mégis büszkén vállalta. Ahogy 1946-ban írta az általa szerkesztett Magyar Szemle egykori mecénásának, Kornfeld Móricnak: „Ma, végül is a jobboldaliak tiszta kommunistának és árulónak tartanak – egy öreg fasiszta szeretne már jelen lenni az akasztásomon, a baloldaliak persze konzervatívnak, úgyhogy megint meg vagyok győződve, hogy jó úton járok, mert minden oldal helytelenít.” A *Forradalom után* sem lett „bezzeg-könyv”. Szekfű „átállásának” politikai haszna halálával elenyészett, s évtizedekig csak a korábbi életmű marxista kritikája juthatott vele kapcsolatban érvényre. Nem véletlen, hogy ennek az egyedüli „rendszerbarát” könyvének második kiadására is csak majd’ harminc évvel a szerző halála után, 1983-ban került sor. A Szekfű-mítoszra nem ad meggyőző választ a széles koalícióba tömörült morális szemrehányás, nem magyarázza meg, hogy miért irányul történészi életművére felejtés helyett folyton megújuló kritikai figyelem.

Szekfű Gyulától sohasem állott távol a szenvedélyes prófétai elhivatottság tudata. A *Forradalom után* is tele van a beteljesedett prófétai tanulságok keserű levonásával. A mű első része Adytól vett mottóval kezdődik: *Valahol utat veszítettünk, s a Magyar Nemzetben* 1943–1944 fordulóján közzétett cikksorozatának újraközlése, amely egy lélegzettel marasztalja el a világégések bekövetkeztét megakadályozni képtelen 19. század liberális politika örökségét és a magyar nemesi függetlenségi politika korlátolt makacsságát. Eny-

nyiben a *Forradalom után* az 1920-ban egészen más összefüggésben manifesztóvá lett *Három nemzedék örököse*, hiszen az is egyszerre volt a liberalizmus és a függetlenségi politika kritikája. De ebben a műben már az utóbbi gond dominál, főként a történeti középosztály nemzetfenntartó szerepével való leszámolás során. Mert ez a hiszékeny, illúziók rabságából szabadulni képtelen középosztály vezette az államot a II. világháborúban egy minden korábbinál pusztítóbb nemzeti katasztrófa szakadékába. „Állam volt ez még? Magyar állam? És társadalom? Magyar társadalom? Egyik sem volt többé, az állam szét-esett, a társadalom szétrothadt” – olvassuk. A magyar állam szétesése 1944-ben a történeti vezetőréteg kudarca, a középosztály évtizedeken át készülődő csődjének eredménye, amely egyszersmind az integer Magyarország visszaállításának és a polgári fejlődés kibontakozásának reményeit is véglegesen maga alá temette. „Az Úristen próba elé állított minket. [...] A próbán szégyenletesen elbuktunk.” De érdemes tudni, nem konjunkturális jeremiádokról van szó, ezt a konklúziót már közvetlenül a német megszállás előtt is levonta! S ekkor jön a forradalom. A konklúziót hasonló módon vonta le Márai is: „a magyar ún. úri osztályt semmiféle »evolúció« nem tudja meggyőzni a korszerű feladatok jogosságáról és szükségességéről. Csak az erőszaknak engednek.”

Az 1945-ben bekövetkezett változásokat többen minősítették forradalomnak a konzervatív táborból. Ravasz László dunamelléki református püspök szerint „Magyarországon a háború elvesztésével az egész politikai rendszer szélső jobboldalról olyan erővel vágódott át a szélső baloldalra, hogy ezt az átcsapódást méltán nevezhetjük az egyik legnagyobb forradalomnak”. Csakhogy Szekfű Ravasszal ellentétben sohasem bízott abban, hogy többségre juthatnak a „végleteket feloldó és kiegyenlítő szintetikus erők”. Az események könyörtelen egyértelműséggel mutatták meg: az 1948-ban lemondott püspök hiába reménykedett abban, hogy „a szédületesen kilengő inga egyszer nyugalmi állapotba tér”. Szekfű Gyula viszont mindig azt gondolta, hogy a forradalom viharáról még „saját irányítói sem tudják, hogy hol áll meg – mint az eldobott kő”. Ez azonban csak egyik oka a könyv igazi botrányának, annak, hogy miért idealizálta oly végletesen, abszurd módon a forradalom szálláscsinálóit, a szovjeteket és a sztálini valóságot, miért írt moszkvai „meleg családi otthonokról”, „teljes vallásszabadságról”, az „államhatalom emberies irányáról”, amely a „műveltség útján fejleszti” a népet. Bármily csábító, nem ezen a bizánci hajlongáson van a lényeg, amelyet egyébként halálos ágyán kezelőorvosának úgy indokolt: „az ő magatartása mentette meg nemzetét attól, hogy a szovjet nagyhatalom szibériai fogságba ne hurcolja az egész magyarságot, ahogy ez megtörtént a krími tatárokkal”. Nem a végzetesen eltévelyedett prófétai öntudaton kell Szekfű művének és közéleti magatartásának összefonódó hatását mérni, amelynek a személyiséget maga alá gyűrő tragikumát előre jelezte, hogy az Operaházban tartott 1946. januári Lenin-előadása befejeztével eszméletlenül esett össze a függöny mögött. Az ájulás nem volt véletlen.

A pesszimista Szekfű Gyula másoknál jóval hamarabb felismerte a félelmetesen egyértelmű geopolitikai helyzetet: „Magyarország ma benne van a Finnországtól Bulgáriáig terjedő vonalban, mely magában foglal legyőzötteket és a győzők sorában ülőket [...] Győzelem és vereség különbsége abban oldódik fel, hogy mindnyájan szomszédai vagyunk a Szovjetunióknak és ennél fogva [...] befolyása alá kerültünk.” Ez a felismerés sem

a háború végén fogalmazódott meg benne. Amikor 1945 nyarán moszkvai útján személyesen győződött meg arról, hogy „Észak kolosszusa [...] szétzúzta azt, mi botorul szembeszállt vele, új és állandó helyzetet hozott létre a magyar medencében”, magánbeszélgetésekben egyenesen kimondta, hogy új „török hódoltságról” van szó. Ebből számára az is következett, hogy a nyugatos orientáció emberöltőkre, talán véglegesen eltűnt a magyarság politikai tájékozódásából: „Eurázsia újra elért bennünket [...] nem álmodozhatunk többé a híd szerepéről sem Nyugat és Kelet között. [...] A hidat is odadobhatjuk az ócskavas közé, ahol már örökre pihen politikai múltunk sok értelmetlen, nagyzásból született, meg nem valósítható frázisa.” Szekfű korábban a „keresztény-germán” kultúrközösség hirdetése miatt keveredett labanc hírébe, a fordulat, a *keleti demokrácia* ajánlásával – látszólag – tehát nem is lehetett élesebb. De az életmű teljességének ismeretében itt is egyfajta, mindent átható pesszimizmus benyomása lep meg minket. A *Forradalom után* korábbi balsejtelmek beteljesülését, a gyász tehetetlen dühét és keserűségét hordozza. Szekfű elbeszéléseiben ugyanis „Kelet” és „Nyugat” ellentéte nem valódi alternatíva, hanem a kétféle, egymással küzdő idő látomása, hatalmas, személyfölötti individuumok kétséges kimenetelű harca, amelyben az eredet múltba futó története fölé emelkedik a múltatlan újnak, a jövőnek szükségképpen tragikus győzelme. Kelet a magyarság sorsa volt, amelynek el kellett múltnia és meg kellett halnia, Nyugat viszont sosem lett és sohasem lesz egészen a miénk, szerep marad mindig, amelyet tanulni, követni, utánózni kell, de sohasem lehet úgy élni, mint saját életünket.

Elsietett ítélet lenne megkönnyebbülten sóhajtani, hogy Szekfű rossz prognózist adott, s történelmi időben mérve jóval rövidebbnek bizonyult a szovjet megszállás, mint az oszmán uralom. Függetlenség és európaiság az 1989 óta eltelt negyedszázadban sem szűnt meg éles dichotómiát jelenteni. A *Forradalom után* rémálmának eloszlásával csak a régi aggodalmak születtek újra, ahogy a *Három nemzedék* második kiadásában (1922) és még korábban, A *magyarság életrajzában* (1917) megfogalmazta: „a magyarság legjobbainak örök gondja volt a legkülönbözőbb korokban, hogyan illeszkedjék bele a magyar a nyugati kultúrába – ezen a problémán mentek tönkre legjobbaink [...] »Kelet népe« mindannyiszor keserű lemondás vagy súlyos válságok árán fizette meg Nyugathoz tartozandóságát.” Ameddig ez így marad, Szekfű kérdéseit és kételyeit nem tudjuk véglegesen meghaladni.

Hatos Pál

ANDICS ERZSÉBET: AZ EGYHÁZI REAKCIÓ 1848–49-BEN (Szikra, Budapest, 1949)

A „klerikális reakció” eredete

A „klerikális reakció” a katolikus egyház és papság oldalán álló személy, intézmény, mozgalom, irányzat minősítésére alkotott, elmarasztaló politikai kifejezés volt 1945 után, a

kommunista diktatúra időszakában. Sulykolása a magyarországi kommunisták számára 1945 után a hatalom megszerzésének egyik legfontosabb eszközévé vált.

Utóbb a „klerikális reakció elleni küzdelem” a pártállam egyik leggyakrabban emlegetett politikai-ideológiai céljává lényegült át. Mít is jelentett valójában a megbélyegző összetétel?

1946. március 24-én a Magyar Kommunista Párt (MKP) országos értekezletén Rákosi Máttyás „önkritikusan” kijelentette, hogy a „klerikális reakció elleni harcot” elhanyagolták: „Az eredmény az lett, hogy ezt a tartózkodásunkat gyengeségnek tekintették és ettől még szemtelenebb lett a klerikális reakció.” 1946. szeptember 29-én az MKP II. kongresszusa már pártprogrammá tette az egyházak megsemmisítésének feladatát azzal az indoklással, hogy „a magyar egyházak kezdettől fogva ellenszenvvel nézték a demokráciát”.

A fogalom ideológiai kidolgozása és elterjesztése Révai József nevéhez köthető. Ehhez a párt főideológusa, egyszersmind a pártlap, a Szabad Nép főszerkesztője személyes írásaival, beszédeivel is nagymértékben hozzájárult. Az összetétel az egyházak elleni támadás idején, a diktatúra kiépítésének időszakában jelent meg a politikai közbeszédben. E megbélyegzőnek szánt fogalom szigorúan politikai minősítést tartalmazott. Elsődleges jelentése szerint azokat az egyházi személyeket jelölte, akik szemben álltak a marxista (kommunista) történelemszemlélet szerinti haladással. A történelemben kibontakozó fejlődés, progresszió meghatározását, illetve a nyilvánosság fórumait a kommunista párt 1949-re monopolizálta. A Magyar Dolgozók Pártja azonosította magát a haladással. Így reakcióssá válhatott mindenki, aki a kommunista törekvésekkel szembekerült.

Az 1948-as évet a klerikális reakció elleni harc döntő évének tekintette a kommunista párt. 1948. január 10-én Rákosi Máttyás az MKP budapesti funkcionáriusainak értekezletén nyíltan kijelentette, hogy „a klerikális reakcióval az év végéig végezni kell”. Nem köntörfalazott a pártfőtítkár: „a hatalom elérkezettnek látja az időt az egyházak elleni harc végső szakaszához”. A politikai élet fokozatos átalakítása után most az egyházak következtek. 1948 más szempontból is fontos esztendő volt. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriumát ünnepelték, amelynek kommunista átértelmezése mögött aktuálpolitikai megfontolások húzódtak. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulója azonban a polgári és a kommunista történészek interpretációs vitájában is kicsúcsosodott. Az 1945 után kialakuló rendszer valamennyi demokratikus pártja 1848–49 örökösének vallotta magát, de természetesen mindenki más örökséget vállalt. A Magyar Kommunista Párt leplezetlenül törekedett az örökség kisajátítására, jöllehet annak csupán egy részére tartott igényt. Ezen szemlélet alapjait is Révai József rakta le a magyar forradalomról írott tanulmányaiban. Csupán a belpolitikára, azon belül is az „osztályharcra” koncentráló korszakolást alkalmazott. *Forradalom és szabadságharc 1848–1849* című, a Szikra Kiadónál 1948-ban megjelentetett összefoglaló tanulmánykötetében a marxista történészek taglalták nézeteiket. A kötet nyitó tanulmányát Mód Aladár írta, a Révai József-féle koncepcióra alapozva. A kötetben külön tanulmány szólt az 1848–49-es paraszt- és munkásmozgalmakról (Nemes Dezső), az akkori egyházi reakcióról (Andics Erzsébet), a nemzetközi politikáról, Magyarország és a Habsburg Bi-

rodalom elnyomott népeinek kapcsolatáról. A többnyire fiatal történészek által írt tanulmányok között voltak jobbak és rosszabbak is. Mód Aladár, Andics Erzsébet, Nemes Dezső és Ember Győző munkája önálló kiadványként is megjelent. A tanulmánykötet erénye a társadalomtörténeti szempont hangsúlyozása volt, azonban ez olyan erőteljes ideológiai színezettel történt, hogy egy-két munka szinte teljesen olvashatatlan. Tény, hogy a szerzők közül a korabeli kritika szerint „tökéletes” munkát egy személy, Andics Erzsébet írt. Munkájában „az események részletes elemzése és az eredmények marxista értékelése példamutató egységet képeztek”, írták a mű „bírálatában”.

A marxista történetírás szerint a katolikus klérus jelentékeny része a főpapság vezetésével a „nemzetellenes” feudális és abszolutista reakció legszervezettebb és legagilisabb osztagát képezte. Az ideológiai harc, amely a marxista történészek értékelését az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyházi résztvevőivel kapcsolatban alapvetően meghatározta, nem tette lehetővé egyetlen „haladó” csoport létének elismerését sem a „reakciós” egyházon belül. A marxista történetírás támadásával szemben az egyházi történetírók elsősorban a korabeli klerikusok nemzeti elkötelezettségét bizonygatták, ami azután egy meglehetősen terméketlen vita kialakulásához vezetett.

Andics Erzsébet a reakció egyik legfontosabb képviselőjének a katolikus egyházat tekintette. 1949. március 27-én, a Magyar Történelmi Társulatban elmondott elnöki székfoglaló beszédében sommásan elítélte az egész 1919 utáni hivatalos magyar történetírást, hangoztatva, hogy ekkor megindult a magyar nemzet nyílt árulóinak rehabilitálása. Ezek után nem meglepő, hogy 1949-ben kiadott munkájában ezt írta: „A magas katolikus egyházi szervek ilyenformán az 1848–49-es szabadságharc idején a nemzetellenes feudális és abszolutista reakció előretolt hadállásai, a katolikus klérus jelentékeny része pedig, a főpapság vezetésével, annak legszervezettebb és legagilisabb osztaga volt.” Andics munkája egyértelmű színvonalbeli visszalépést jelentett. A felhasznált szakirodalom és sajtóanyag erősen hiányos. Levéltári forrásokat pedig azért használt, hogy azok álcázzák valós célját: az egyház ellen megindított politikai hajszát minél sikeresebb támogatását.

A klerikális reakció fogalmát elsősorban a katolikus egyház tagjaira alkalmazták. Ennek oka a katolikusok számaránya, társadalmi súlya, külföldi kapcsolatai, a világegyházhoz való tartozásuk és Mindszenty József bíboros következetes, konzervatív ellenállása volt. A negyvenes évek végétől tömegével indítottak kampányokat a kommunista törekvésekkel szemben álló papok és püspökök ellen. Ugyanakkor a politikai, állambiztonsági szóhasználatban ugyanígy használták a református és evangélikus reakció megbélyegzésére is.

A fogalom meglehetősen homályos, fenyegető politikai fordulatként élt a kommunista retorikában. Sem a Rákosi-korszakban, sem később nem definiálták, hogy ki milyen kritériumok alapján kaphatja meg ezt a minősítést. A pártállam és az egyházak közötti összecsapás idején gyakrabban jelent meg az összetétel a hivatalos szövegekben. Olykor akár az egész egyházat azonosították a reakcióval. Végősoron azonban a napi politikai érdekek döntöttek az ideológiai megbélyegzés mértékéről, alkalmazásáról. A pragmatikusabbá váló hatalom idővel kifinomultabb minősítéseket alkalmazott az egyházi személyek megítélésére. A „klerikális reakció”, miként a marxista-leninista ideológia, csak történelmi keretekben volt értelmezhető.

A katolikus reakció megszemélyesítője, a fennálló rend, a munkás–paraszt–hatalom ellenpólusa Mindszenty József bíboros lett. Életútjának, megnyilatkozásainak megghamisításával, szelektív idézésével egyházát a hatalom a reakciós, ellenforradalmi és fasiszta jelzőkkel kívánta megbélyegezni.

A klerikális reakció fogalom használata nem egyedül a Rákosi-kor sajátossága, benne élt az 1956 utáni vezető politikusnemzedékben is, ami természetes, hiszen politikai gyökerek 1956 elé nyúlt. A fő ideológus, diktátor Kádár János így fogalmazta meg 1958. június 10-én az MSZMP KB Politikai Bizottság ülésén a klerikális reakciót: „Meg kell érteni, hogy mi a klerikalizmus ellen tűzzel, vassal, golyószóróval és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkás–paraszt uralom. [...] A klerikalizmus elleni harc egységes rendszert képez, amire megvannak a megfelelő eszközök, egészen a Belügyminisztériumig.”

Másfél hónap múlva (1958. július 10.) hasonló keretek között (MSZMP KB Politikai Bizottság) a következő határozat született a vallásos ideológiával kapcsolatban: „Nem szabad összekeverni a vallás, mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni harc módszereivel. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében felvilágosító és nevelőmunka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció elleni a politikai és adminisztratív harc minden eszközeik igénybe vesszük.”

Ez a harc jellemezte 1945 után a közbeszédet. Úgy lépett fel a pártállam a történelmi egyházak, felekezetek ellen, hogy le kell őket győzni, meg kell fosztani a múltban szerzett érdemeiktől, és adminisztratív úton fel kell számolni őket. Aztán a '60-as évektől a felszámolást felváltotta az „együttműködés”.

Soós Viktor Attila

LUKÁCS GYÖRGY: *AZ ÉSZ TRÓNFOSZTÁSA* (Akadémiai, Budapest, 1954)

Mítosz, irracionalitás és késői ostobaság

Sokan Lukács főművének tekintik *Az ész trónfosztását*, aminek az lehet az oka, hogy a szerző állítólag meg tudta nevezni a náciizmus filozófiai előzményét: az irracionáliszmus térhódítását. Hogy mit nevez irracionális filozófiának, az jól kirajzolódik a kötet tartalmából és szerkezetéből. Lényegében minden olyan filozófia és elméleti szociológia irracionálisnak tekinthető, amely kételkedik a haladás objektív eszméjében, illetve ismeretelméletében pesszimista. Ezzel szemben Lukács 760 oldalas művének előszavában nyíltan kinevezi saját marxista–leninista kritikái álláspontját a haladás egyetlen helyes nézőpontjának, a racionalizmus érvényesülésének: „A haladás objektivitása persze elegendő ahhoz, hogy egyes jelenségeket, egy irányt helyesen bélyegezzünk reakciónak.” Vagyis aki kételkedik „a haladás objektivitásában”, az irracionális, kapitulál a problémák előtt, abszolutizálja

azokat. Ő azonban ennnyivel nem elégszik meg, mert művelt módon kívánja leleplezni az irracionális, reakciós és mitikus filozófiákat. A csúcspont természetesen Nietzsche, a náciizmus filozófiai „előkészítője”, mert ő az első, „akinél az agnoszticizmus mítosza csap át”, az „új egoizmus etikájának” kidolgozója; „a bűnöző típus elismerése” is a nietzscheánus filozófia sajátja. A gazdasági kérdések iránt érzéketlen, a szocializmus ellen pedig még a demokráciát is hasznosnak találta Nietzsche. Lukács nemcsak őt, de az összes többi német filozófust és gondolkodót is a marxista-leninista frazeológia értelmezési keretében tárgyalja. Ennek lényege, hogy minden szellemi teljesítmény egy adott kor gazdasági-társadalmi viszonyainak, főként az osztályharc viszonyainak mechanikus tükröződése. Nem tudják, de ezt teszik a német-germán irracionális filozófusok Kierkegaard-tól Schopenhaueren át Heideggerig; a marxista-leninista gondolkodó pedig képes leleplezni ezt az egyszerű összefüggést, mert ez az egyetlen nézőpont, ahonnan nézve minden emberi tevékenység haladó módon értelmezhető. Lukács 1954-ben biztos volt abban, hogy az ő világnézete az egyetlen előremutató és tudományos álláspont, az objektív haladás nézőpontja. De minél jobban eltávolodunk Lukácstól, annál könnyebb észrevenni, mennyire filozófiaellenes és politikailag indokolhatatlan mindaz, aminek a nevében Lukács akkor írt. Alkalmazzuk őt önmagára: közvetlenül a háború utáni sztálinista politika filozófiai védelmét akarta elvégezni, így nem csoda, ha már akkor is elfogadhatatlannak találta például Adorno, aki szerint Lukács ebben a művében a „lukácsi ész trónfosztását” hajtotta végre. Leszek Kolakowski pedig úgy fogalmaz, hogy ez a könyv „lényegében sztálinista munka”.

Valami oknál fogva azonban a könyv több toposza tovább él. Elsősorban is az, hogy az irracionális filozófia készítette elő a náciizmust, illetve a haladás objektív, mivel a történelem tudományos megismerése – értsd marxi értelmezése – erre az eredményre jutott. Mivel az ember értelemkereső lény, folyton tudni akarja, minek mi az értelme. Ha nem érti, nem tudja az okot megnevezni, hát használja a képzeletét, minden tapasztalatát, féltelmét mozgósítja, hogy az ismeretlent meg tudja nevezni. De sosem öncélúan, hanem támpontokat keresve ahhoz, hogyan viselkedjen, hogyan élje az életét. A mítoszok – kezdetűl fogva – ugyanazt a célt szolgálták, mint később a tudomány. Az értelmet a modern ember azonosítja a kiváltó okkal. Noha sem az élet végső értelmére, sem a halandóságunkra nincs elfogadhatóbb magyarázata a tudománynak, mint a mítoszoknak, a tudomány még ma is annak köszönheti az elmúlt két évszázadban megszerzett tekintélyét, hogy meg fogja fejteni az élet rejtélyét, képes ok-magyarázatot adni a világ dolgaira. A cél-ok, ami a korábbi tudomány értelemkeresését biztosította, tudománytalanná vált, a mítosz pedig a tudománytalanság szinonimájává. Amit a modern tudomány mitikusnak nevez, az a leminősítés abszolút mércéje szerint legalul áll. (Ha bárki elmegy egy jelentősebb európai múzeumba és megtekinti az európai festészet témáit, azt fogja látni, hogy az emberi élet minden fontos tapasztalata mitikus szemléletmódban fogalmazódik meg. Ami megtörténhet az emberrel, azt a mitikus szemléletmód képes megragadni, szemben a modern tudománnyal, amely érzéketlen az ember közvetlen problémái iránt.)

A modern tudomány a modern racionalitást tette meg legfőbb eszközének, az anyagot az élet végső elvének. Ész istennő a történelmen keresztül mutatja meg az emberi

élet értelmét vagy értelmetlenségét. Ehhez a gondolathoz – Lukács szerint – a német filozófia, főként Hegel került a legközelebb, de „beleragadt” az idealista konstrukciókba, a hegeli dialektika kifejejtette az anyagot a világi folyamatokból. Egy Marxra volt szükség, hogy a világ végső, történeti materialista értelmezése előálljon. A szellemet pedig az anyag fejlődésével, önfejlődő szerveződésével magyarázta. Emiatt a nem történelmi magyarázat tudománytalan, elavult, fölösleges, a világ rejtélyét a helyesen felfogott dialektika képes megoldani. A marxista-leninista-sztálinista társadalmi gondolkodás titka a világ bonyolultságának végtelen leegyszerűsítésében áll. Lukács sokat tett azért, hogy elősegítse az egyetlen „igaz” módszer általános elfogadását, a világ jelenségeinek néhány egyszerű összefüggésre való visszavezetését, végsősoron mindent az osztályharcból történő levezetését. Két dolgot biztosan elért. Az egyik, hogy a filozófia emberi jelentőségét tovább csökkentette, a bölcsesség szeretetétől az arrogáns és közvetlen politikai hasznát hajtó tudás irányába mozdította el – persze nem függetlenül a mentoraitól. Ebből következik, hogy saját érvelésének kulcsfogalmait sem használja követhető módon: mind a *mitikus*, mind az *irracionalis* fogalma homályban maradt a könyvében, mivel a megbélyegzés fontosabb volt, mint a kifejtés. Itt van például az irracionális fogalma, melyet – a dogmatikus mindig a kályhától indul el – Hegelből kíván levezetni, de már a kiindulópont talányos: „Az a tény továbbá, hogy Hegel maga nem használta a terminust, szintén nem jelenti azt, hogy nem vetett számot a dialektika és irracionális viszonyának problémájával” – vagyis a tények ellenében is lehet filozofálni, bár a bölcsesség szeretete ezt azért megkívná. Másodszor, nem vette figyelembe, hogy a magyarság – ez a szempont egyszerűen nem létezett a számára – nem forradalmi alkat, csupán szabadságszerető. Sosem a szabadság motiválta Lukácsot, hanem az állítólagos haladás feltétlen szolgálata. Politikai műveltsége alatta maradt más irányú műveltségének, a politikum természete valójában nem is érdekelte. Így csak a hatalom építése, kiszolgálása vagy bírálata maradhatott. Mintha valami ilyesmit fogalmazott volna meg Faludy György is a Lukács-hoz írt levelében.

Túl könnyű győzelem volna Faludy személyes gyűlölettől is fűtött verses levelének néhány bekezdését ide idézni, hogy miféle ember volt Lukács. Nem olyan, akinek a barátságát érdemes volt keresni. Viszont van egy találó filozófiai megjegyzése is a költőnek Lukácsról: „Történelmi materialistának / vallod magad, és mindent relatívnak / tartasz, miként ez hozzád, a szofisták / tanítványához illik.” Álljon itt egy idézet *Az ész trónfosztásából*, ami ezt támasztja alá: „Minél valódibb és jelentősebb egy gondolkodó, annál inkább korának, országának, osztályának fia.” Ez akármelyik sztálinista pártdokumentumban is elfért volna. Gyakorlatilag a filozófia felszámolása maga a gondolat és a gondolat kifejtésének módja is.

A könyv kordokumentumként olvasható, és elgondolkodtató, hogy miért került az európai filozófia abba a helyzetbe, melyben a racionalitás nevében az irracionális, a hitellenesség, a nihilizmus, a cinizmus és a modern tudomány abszolút értéke nyert teret. Minél több a racionalitás, annál bizonytalanabb az ember – a 20. század eseményei erre szolgálnak bizonyítékkal. Ha képesek vagyunk Lukács egész életművét a filozófiatörténet egészébe illesztve szemlélni, olyan görcsösséget és bölcsességellenességet

látunk, aminek lehet gyakorlati haszna, de borzongással tölti el gondolkodó embert: az embernek önmagától kell leginkább félnie. S bár csak egy szűkebb területen, a marxista irodalomban van helye a lukácsi műveknek, az általa képviselt szemléletmód egy attitűdben tovább él: a haladás nevében mindenki mást ostobának lehet nevezni. Alig van mai magyar liberális megnyilatkozás – cikk, interjú, beszélgetés –, amelyben a másfajta gondolat vagy érvelés ne kapná meg az „ostoba” minősítést. Az intellektuális alázat, ami a gondolkodás egyik összetevője, soha nem volt jellemző a Lukács-típusú gondolkodásmódnak. Lehet, hogy az irracionalitásnál már csak a gőgös, önhitt, dogmatikus racionalitás a nagyobb bajunk.

Lánczi András

EGYSÉGES VENDÉGLÁTÓ RECEPTKÖNYV ÉS KONYHATECHNOLÓGIA,
SZERKESZTETTE: VENESZ JÓZSEF – TÚRÓS EMIL
(Belkereskedelmi Minisztérium Vendéglátó Főigazgatósága –
Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1961)

Brüsszeltől Brüsszelig

1958. április 17. Megnyílik a II. világháború utáni első világkiállítás. A jelképekben gazdag eseményen, a vadonatúj brüsszeli Atomium tövében a szovjet és az amerikai pavilon közé pozicionálják a magyart: egyik oldalon Lenin-szobor, szputnyik és mamut-freskók a Vörös Hadsereg hősi tetteiről, a másikon mondén manökenek, színes televízió és *ice cream*. E két front közt működik a magyarok étterme, amely így, másfél évvel az amerikai jóváhagyással levert forradalom után óhatatlanul nagy látogatottságra van ítélve.

Számolatlanul fogy a paprikás csirke, a balatoni fogas, a lecsós szűzérme, az erdélyi fatányéros, a rétes. Olyan „nagy magyar klasszikusok” karrierje ível fel, mint a kiállításra kreált hortobágyi palacsinta (ott még összevágott borjúpörkölttel), a túldúsított Budapest bélszín (lecsóval, zöldborsóval, gombával, libamájjal, rizsággal, rácsos burgonyával), és mint a nem sokkal korábban feltalált somlói galuska. A konyhát a háború előtti Párizst megjárt szakács, a lillafüredi Palota Szálló és a pesti Bristol egykori séfje, a Rákóczi túrós atyja, a 61 éves Rákóczi János vezeti, aki Budapestre hazatérve megkapja a Munka Érdemrend bronz fokozatát. Az MSZMP KB pedig úgy dönt, hogy a magyar konyha propagandafegyver lesz, a külföldön működtetett éttermek valutát is hoznak majd a fejlődő szocialista hazának. Erről Venesz József szakácsmester, Konzumex-osztályvezető nyilatkozik a Vendéglátás című lapnak.

1958. október 15. Míg Brüsszelben a világkiállítás nagydíjait osztják, Kádár János angyalföldi választási beszédében kijelenti: „Az ellenforradalmi bűnösök felelősségre vonása alapján megtörtént.” Hangsúly az „alapjában” szón: a letartóztatások/kivégzések folytatódnak, elkezdődik a kulinária kádárosítása.

1962. január 1. Életbe lép a belkereskedelmi miniszter 81/61. BK. M. sz. utasítása: állami vendéglátó-ipari üzemből kizárólag a Venesz István és Túrós Emil által jegyzett új *Egységes vendéglátó receptkönyv és technológia* című kötet receptúrái és nyersanyaghányadai alkalmazhatók. A „Venezs” trónra lépésével megszületik a magyar népi demokratikus tervgazdálkodási konyha. „Az olyan ételeknél, amelynek receptúrája a Receptkönyvben nem szerepel, az étel receptúráját az átszámítási lap előírászerű vezetésétől függetlenül, egy külön lapszámozott receptkönyvben kell tintával bevezetni.” Olyan pillanat ez, mint mikor feláll a műtőasztalról Frankenstein szörnye: életre kel egy rémmítosz, és mindennapjaink részévé válik. A magyar szakácsszakma már a II. világháború előtt sem táplálkozott mindig friss és tiszta forrásból. A Venesz most végképp lehúzza a rolót: kőbe vési a korábbi tévedéseket, és új dimenziókat nyit a minőségrombolás terén. Ideológiája: egységes, laktató tömegétkeztetés kell az új embertípusnak, első-, másod- és harmadosztályú szinten.

Emelkedő liszthányadok mellett megjelenik a gazdaságos szocialista pecsenyelé (süttözsír + liszt + paradicsompüré + víz vagy csontlé), generációk tanulják ettől kezdve rizottó néven a piláfot, finzerv néven a Duxelles-t, hollandi, béárni, tartár néven azt, ami nem az. A technológiai leírások gyengék, félrevezetőek, magától értetődő az év minden napján a konzerv (a „borjúcomb tavasziasan” zöldborsókonzervvel és zöldbabkonzervvel készül, I. osztályú üzemegységben spárgafejkonzervvel egészül ki). A hideg sonka evidenciaként gépsonka, támogatott a libamájhab „szaporítása” sertésmájjal (I. osztályú étteremben 50%-kal, II. osztályúban 80%-kal), és hogy senki se maradjon éhen, besamellel is dúsítják. A szerzők természetes adottságnak tekintik a gyenge alapanyagot, például az olyan hátszínt, amit nem lehet hirtelen sütni, így bőven szolgálnak különféle fantáziánévű párolt rostélyosokkal. A „nemzetközi” kínálatban sok az itthon kreált fogás: „bélszín Colbert módra” vagy „francia rostélyos”, amitől egy francia hidegrázást kapna, „milánói makaróni”, amit Milánóban kizárólag a Veneszt olvasók ismernek.

A könyv tulajdonképpen a slamposítás és a közepszerűség manifesztuma. Zárójelbe kerül az alapanyag- és a technológiaismeret, a szezonális, a kreativitás; a kulináris intelligencia fejlesztése fel sem merül. Azt gondolná az ember, hogy mindez a '60-as évek elmúltával, majd a rendszerváltozással végképp feledésbe merülhetne. A Venesz mellett máig használatos jogutód-tankönyvek azonban (több is van belőlük) meg sem kísérlik a kitörést. Ellenkezőleg: maximálisan kiteljesítik a veneszi szellemet, anyagát tragikus és tragikomikus ételekkel egészítik ki. Ilyen például a „nemzeti marhasült”, amely attól nemzeti, hogy sárgaréppával (piros), fehér réppával (fehér) és ecetes uborkával (zöld) töltik. Ilyen a „francia pecsenyemártás”, ami valójában tejszínnel dúsított sültzsír-rántás. És itt kísért a „kaszinórostélyos”, amit pörköltlében párolunk, majd félbevágott kemény tojással és konzervborsóval tálalunk. És ha 2012-ben a vizsgán egy jobb érzésű szakács tanonc lefelejt a tojást, megbukik. Születnek új kreációk is, mint a bakonyi pandúr és a bakonyi betyár, a dorozsmai ponty és társai, de a séma meglehetősen szűk: szalonna, hagyma, fűszerpaprika, tejföl közegeben mozog. Az egyik utódkönyv társszerzője így nyilatkozik: „Nem lehet ajtóstul rontani a házba, valamilyen folyamatosságot fenn kell tartani. Nem lehet megbántani azokat a szakikat, akik évtizedeken át hittek a Veneszben, és ezt tanították.”

A Venesz-mítosz persze nem maradhatott volna fenn, ha nem áll mellette a hazai önámításipar nagy és erős bástyája, a „méltán világhíres magyar konyha” mítosza, amely nem kis részben az 1958-as „túlnyert” brüsszeli expó hozadéka. A világhír mítoszat táplálta az is, hogy szakácsaink évtizedeken át százával hozták haza a trófeákat olyan aszpik-látványtáversenyekről, ahol ízről, főzni tudásról nem esett szó, s ahol minden kategóriában tucattal adták ki az arany-, ezüst- és bronzérmeket. (Lásd még: „Ismét magyar a világ legjobb szakácsa...”.) Sajátos ördögi logikai kör alakul ki: „Ha jó volt ez évtizedekig, miért kell ezen változtatni? Elvégre a Veneszen felnőtt szakácsok verik a világot...” Történik ez azokban időkben, amikor még egyetlen magyar étterem sem közelíti meg a világ élvonalát, az alapanyagok, a képzés, az éttermek színvonala és a közízlés egymást licitálja alul. 2006-ban (!) adják közre a szakácsok mestervizsga-kézikönyvét, ahol ezt olvassuk, az itt látható kiemelésekkel: „Hazánkban kiváló minőségű nyersanyagok széles választéka áll a szakácsok rendelkezésére. Az évszázadok fejlett ízlést alakítottak ki. [...] A magyar konyha napjainkban világhírű! Az ízek egyedülálló összhangja jellemzi.” A Magyar Kereskedelmi és Iparkamara kiadványának üzenete tehát: tovább a veneszi úton!

2004. szeptember. Megalakul a Magyar Gasztronómiai Egyesület (MGE). Azok csatlakoznak hozzá, akik szeretnének végre letérni a veneszi útról. Civil kezdeményezésben megindul egyfajta szakmai önképzés, a tagság körében hamarosan megszületik két Michelin-csillag, fiatal szakácsok indulnak el külföldre tanulni (néhányuk haza is tér), az MGE által szervezett Hagyomány és Evolúció szakácsverseny hivatalosan a Bocuse d'Or hazai selejtezője lesz.

2012 tavasza, Brüsszel. Az 54 éve épült Atomium tövében Széll Tamás, az Onyx étterem egyik főszakácsa első alkalommal vívja ki a lyoni Bocuse d'Or döntőben való magyar részvétel jogát. Ekkor sok újságíró teszi fel a kérdést: mindennek lesz-e hatása az ország és a képzés állapotának egészére, a velünk élő veneszi mítoszra? A kérdés jó.

Molnár B. Tamás – Bittera Dóra

HOLLÓS ERVIN: KIK VOLTAK, MIT AKARTAK? (Kossuth, Budapest, 1967)

Küzdelem a hazugságért

Hollós Ervin régi, meggyőződéses kommunista volt. Az illegalitásban, majd a kiépült kommunista diktatúrában betöltött különböző funkciók után az 1956-os forradalmat követően került a politikai rendőrséghez, majd a BM „belső reakció elleni elhárításnak” helyettes vezetője lett, végül 1961-től a III/III-as csoportfőnökség vezetőjeként szolgálta a diktatúrát. Egy évvel később azonban, a párton belüli hatalmi harcok következtében mint az „ultrák” egyik képviselőjét leszerelték. Ezután a számára feltehetően rémálom-

ként megmaradó forradalom befekettetésének szentelte történeti munkásságának jelentős részét. Ennek a terméke talán legismertebb könyve is.

A kötet maga a tudományosság kritériumait utánozza. A lábjegyzetek ötletszerűen elszórva találhatók, ráadásul a két legjelentősebb forrása közül az egyik az úgynevezett *Fehér Könyvek* sorozata (*Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*), melyet a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztatási Hivatala jelentetett meg. Másik forrása pedig az 1956-ot követő megtorlás persorozata. Jó, ha tudjuk, hogy a kommunista mitológiában a perek a ténszerűség látszatát hordozták, hiszen az ítéletet tárgyiasult valósággként kezelték. Úgy állították be, hogy a kommunista igazságszolgáltatás magát a felismert történelmi Igazságot, a kommunista Valóságot képviselve csak igazságos ítéletet tud hozni. A perekben feltárt „tények” összeállításának tekintetében Hollós Ervinnek, a nyomozó szervek egyik vezetőjének is komoly szerep jutott. Egy belügyi feljegyzés írói már 1958-ban elégedetten állapíthatták meg: „ellenforradalmi perek anyagai minden vonatkozásban alátámasztják pártunk értékelését az ellenforradalomról”. Ez azonban egy kör bezárása volt: hiszen a párt „ellenforradalomról” hozott értékelése határozta meg, hogy mi legyen a perekben, és hogy azokat kik ellen indítsák meg. Ez felbukkan Hollós művében is: „A kutatások újabb és újabb tényeket hoznak a napvilágra, amelyek csak alátámasztják a pártnak az akkori helyzetről adott marxista-leninista elemzés [!] helyességét.”

Nagyon fontos, hogy röviden kitérjünk a fasizmus fogalmára is. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. december 5-i határozata szerint „az októberi események előkészítésében és kirombantásában alapvető tényező volt a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom, amelynek jelentős erői működtek illegálisan idehaza, fő erői pedig Nyugat-Németországban gyülekeztek és szervezkedtek”. Hollós a fasizmus fogalmát az adott helyzetre alkalmazta, ugyanis könyvében hemzsegnék a nyilasok és a „Horthy-fasiszták”, meglepő módon együttműködve a származása miatt 1944-ben üldöztetést szenvedő és családját elvesztő Nickelsburg Lászlóval. A fasizmus összefoglaló fogalommá, pontosabban egy nagy halmazt lezáró pecsétté vált (hiszen a fasizmus a tőkés rendszer legvégső kísérlete a túlélésre). Hollós-nál a „valódi fasiszták” társaságába tartoznak a klerikális, a nacionalista, a jobboldali és természetesen a bűnöző elemek. A kommunista rendszer kedvelt módszere volt, hogy a politikai bűncselekményeket a köztörvényesség kategóriájába sorolja, vagy valamilyen köztörvényes bűnt is rábizonyítson politikai ellenfeleire. Így lettek a szabadságharcosok „gyilkosok”. A könyv külön bűnként tartja számon a szovjet katonák „meggyilkolását”. Az viszont már a Kádár-rendszer egyik ösbűne, hogy a Trianon utáni határok és a határon túli magyarok kérdését is igyekezett a fenti, a fasizmus védjegyével ellátott halmazba sorolni, suttymóban. Hollós elrettentő példaként idézi: „A tüntető csoportok este hét és nyolc óra között már olyan jelszavakat kiabáltak, mint Erdélyt vissza!” Ez az árukapcsolás a mai napig érzékelhető károkat okoz.

Lássunk azonban egy konkrét példát a könyvből a kommunista mítoszteremtésre. A Budakeszin állítólag meggyilkolt kommunista Sziklay Sándor esete Hollós Ervin tolmácsolásában azzal indul, hogy Sziklayt (Hollós i-vel írja) már korábban megfenyegették.

Október 26-án pedig azzal a felkiáltással, hogy „el kell venni Sziklaitól a fegyvert és a zászlót [a kommunista címerrel ellátott zászlót] a csoport nagy része el is indult a Sziklai-házhoz. Sziklai Sándor, aki tudta, hogy milyen hangulatot keltettek ellene, feleségét és gyermekét már elküldte hazulról, ő apósával, Kiss Lajos régi forradalmárral otthon maradt.” Ezután következik egy, valamelyik légiós regénybe illő hősie védekezés leírása, majd a szadista részletek. „Sziklai Sándort eszméletlenül kihurcolták, közben ütlegelték karóval, puskatussal, egészen addig, amíg a kocsúton meg nem halt. Sziklai Sándor holttestét otthagyták a ház előtt az úton. Aki megpróbálta elvinni, elkergették, sőt, Farkas Ignác tanácstagot meg is verték. Közben a tömegben újabb jelszavak hangzottak hangzottak fel: Gyerünk a kommunistákhoz! Gyerünk a zsidókhoz! Takács Kálmán volt nyilas párttag ezt kiabálta: Egyet elintéztünk! Most gyerünk a többivel!” Legjobb tudásunk szerint azonban a fent leírt cselekmények nem történtek meg. A valóság egyszerűen a következő. Sziklay Sándor először apósát lőtte fejbe, majd öngyilkosságot követett el. Szó sem volt semmiféle „fasiszta gyilkosságról”. Vagyis ez már nem is a mítoszteremtés, hanem a közönséges hazugság kategóriájába tartozik. A könyv lényegében a hasonló hazugságok gyűjteménye, Mező Imre halálától a fosztogató „ellenforradalmárok” képéig.

Mivel magyarázható a tudatos hazugság? Akkor jutunk legközelebb a megfejtéshez, ha a modern kor egyik kevésbé elemzett jelenségét, az orwelli „duplagondol” fogalmát vizsgáljuk meg. A duplagondol azt jelenti, hogy egyszerre vagyunk képesek elhinni, illetve tudni két egymásnak ellentmondó tényről. Jó példa erre a salgótarjáni sortűz. 1957. december 10-én a „Büntetőpolitika egyes kérdéseiről” folytatott vita során az MSZMP Politikai Bizottságában Kádár János hozzászólásában a „fasisztákra” vonatkozóan hangsúlyozta: „Nagy kár, hogy ezeket nem sikerült megsemmisíteni [...] Volt annyi eszük, hogy nem ők mentek el pl. a salgótarjáni főtérre, hanem másokat bujtottak föl.” Tehát világosan tudták, hogy ki lőtt Salgótarjánban (egy szovjet alakulat és a karhatalom), ennek ellenére később a kommunista irodalomban ez mégis „fasiszta provokációként” jelent meg. Ez másként megfogalmazva a *kommunista paradoxon*ként jelenik meg: a kommunista eszme, és hordozója, a párt a teljes tapasztalati valóság „totalizálására” – azaz annak a meghatározására (adott esetben a tagadására is!) – igényt tartott.

Hollós Ervin írása a legjobban mutatja azt, hogy a kommunista paradoxon önmaga paradoxonjává is vált: a hit felülírta az értelmet. Pedig a kommunizmus éppen a hit mint az emberi irracionalitás jelenségének kiküszöbölését ígérte. Egy, a történelemről alkotott narratíva azonban csak addig lehet hiteles, amíg bizonyos szempontok szerint a megtörtént eseményekhez ragaszkodva próbál képet adni. A kommunizmus ebben is igazolta önmagát: a kommunista narratíva a történelem tagadásán túl (emlékezzünk csak: a *múltat végképp eltörölni*) a valóság tagadásának részévé vált. Sokszor odáig mentek, hogy nemcsak ítéletekben és könyvekben, hanem tettekben is megpróbálták az ideológiához illeszkedő művalóságot létrehozni. Ilyen volt például, amikor az NDK titkoszolgálat a újfasiszta jelenségeket produkált az NSZK-ban. 1956 tagadása azonban mégis sikertelen volt. A kommunista párttagok soraiban továbbélt az atavisztikus félelem, a magyar köztudat mély rétegeiben elrejtve pedig az az emlék, hogy egyszer már sikerült, és csak a megfelelő pillanatot kell kivárni. A valóság tagadása ellenére ez a pillanat el is

érkezett: 1989-ben az „ellenforradalom” hirtelen népfelkeléssé minősült át, majd forradalommá változott, a mártírokat újratemették, és leomlott a vasfüggöny.

Máthé Áron

BERECZ JÁNOS: *ELLENFORRADALOM TOLLAL ÉS FEGYVERREL*
(Kossuth, Budapest, 1969)

Revizionisták, köztörvényesek, imperialisták, na és a dogmatikusok

A hatvanas évek közepén egy vezető állásban lévő, kandidált történész az Eötvös Kollégiumba látogatott. Az általános politikai tájékoztató után elindult a kérdezz-felelek. Egyik társunk – minden bátorságát összeszedve – feltette a nagy kérdést: lehet-e hamis tudattal szocializmust építeni? Az illető szemrebbenés nélkül adta tudtunkra: miért ne, elvtársak! Az érvényben lévő felfogás szerint a tudat „az agynak az a működése, amellyel a világot visszatükrözi”, illetve „a megszerzett képzetek, fogalmak és élmények összessége”. A hamis tudat ezek szerint hibás tükrözése a valóságnak téves képzetek, fogalmak, élmények összessége alapján. Tudat, hamis tudat – értelmezhattük az elhangzott „marxista magyarázatot” – egyre megy. A lényeg: azonosulj a rendszerrel, bizonyítsd annak igazát, még akkor is, ha tudod, hogy ez nem más, mint hamis tudáson alapuló hitrege. A rendszer hirdetni vágyott mítosza.

A Kádár-éra alatti, '56-tal foglalkozó történetírásnak alapvető feladata volt bebizonyítani, a rendszer legitimációját alátámasztandó, hogy hazánkban 1956-ban ellenforradalom volt, amelyet a szocializmus eszméit támogató társadalom ellenében az árulóvá vált revizionisták, a hozzájuk csapódó, börtönből szabadult köztörvényesek és a nyugati imperialista erők robbantottak ki – kihasználva a magyar párt dogmatikusainak hibáit. Ezen belül, viszonylagos szabadsággal: a szerzők úgy „igazolták” a kádári „igazságot”, ahogy akarták, a lényeg a végeredmény volt. Kádár János lépésről lépésre jutott el a Rákosi-rendszer elleni dicsőséges felkelés terminológiájától az ellenforradalomig. Meseteri taktika volt, ahogy a párt frissen felkent első embere kollégái véleményét kitapogatva, azok emberi gyengeségeit is számon tartva legszűkebb stábját kialakította. Kádárt előszeretettel nevezték a kompromisszumok robotosának. Mások, teoretikus hajlamait háttérbe szorítva, praktikizmusát emelték ki. S valóban, azok a dogmák, amelyek szerte rendszerének lényegét, ideológiai alapját jelentették, igencsak egyszerűek: „hazánkban [az] 1945–48-as években forradalom ment végbe, mégpedig a proletárforradalom klasszikus meghatározása szerint. Ez a forradalom győzedelmesen megdöntötte a kapitalisták uralmát, és megteremtette a munkásosztály hatalmát [...] lehetséges-e egy győzelmes proletárforradalomon belül forradalom. Erre a válasz teljesen világos. Győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak

ellenforradalom. [...] Az október 23-án kezdődő események alapvető jellege nem valamiféle forradalom, mert nem volt sem munkásforradalom, sem népi forradalom, sem nemzeti forradalom. Az összes alapvető jellegzetessége ellenforradalom [...] Ennek az ellenforradalomnak teljesen világos a célja: a Magyar Népköztársaság megdöntése volt" – mondta Kádár 1956. december másodikán, jelezvén az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága december 5-i határozatának elvi lényegét. Egyértelmű, évtizedekre előre igazodási pont, világos elvárás akár az ideológia, akár a tudományok területén dolgozó kutatók, tudósok számára. Ráadásul Kádárnak a maga szempontjából igaza is volt, ha elfogadjuk, hogy a forradalom és szabadságharc sokak számára nem a szocializmus megreformálása, hanem egy polgári demokrácia felépítésének kezdése volt. Mint ahogy erre a „veszélyre” Kádár konkrét utalást is tett, amikor jelezte: volt egy olyan pillanat, amikor a parlament egyszerű szavazással visszaállíthatta volna (!) a polgári demokráciát Magyarországon.

Figyelmen kívül hagyva „az ellenforradalomról” szóló fércműveket, színvonalatlan publikációkat, tudományos köntösbe bugyolált (irattári jelzetekkel, ellenőrizhetetlen hivatkozásokkal ellátott) „szakmunkákat”, vagyis a rendszer egyértelműen agitprop-termékeit, érdemes elgondolkodni azon is: a Kádár-rendszer alatt született jobb művek milyen eszközökkel-módszerekkel kívánták ezt az „igazságot” elhitetni a társadalommal?

A rendszer igényét – és nem igényességét – tekintve e tekintetben az egyik legfontosabb produktum Berecz János tollából született, a három kiadást is megélt *Ellenforradalom tollal és fegyverrel* című munka volt. Berecz – a gyanútlan olvasó számára akár a tudományosság és a kiegyensúlyozottság igényét is bizonyítva –, akárcsak történésztársa, Molnár János, ha szemelgetve is, de idézett a megtorlás iratai mellett jeles nyugati szerzők munkáiból, illetve az emigrációban élő magyar szerzők elemzéseiből. Egyik alaptételét például aligha lehet vitatni: Nyugat és Kelet között a II. világháború után egyre élesebb küzdelem alakult ki, s mindkét hatalmi csoportosulás győzni akart. A Focus-hadművelet – a híressé vált röplapakció – például valóban történelmi tény volt, mint ahogy az is, hogy a magyar társadalom java nem azért akart megszabadulni a szovjet katonai megszállástól, mert Borbándi Gyula 1956 márciusában a Látóhatár című, Nyugaton megjelent folyóiratban ezt javasolta. Ha Berecz János ezeket a folyamatokat elemezte volna, komoly történészi teljesítmény napvilágra hozásáért dicsérhetnénk ma is. Felvetődik a kérdés: mégis minek lett a következménye, hogy szakmunka helyett csak a korszak hivatalos gondolkodását tekintve reprezentáns, sokak gondolkodását mai napig meghatározó irományt hagyott ránk a szerző?

A könyv egyik hibája – s ez jellemző az '56-tal foglalkozó, Kádár alatt íródott munkák szinte mindegyikére –, hogy a szerzőnek hipotézise nem, csak tézise volt. Nem arra volt kíváncsi Berecz János, hogy mi történt Magyarországon 1956-ban és miért, hanem a kádári forradalom-elmélethez való feltétlen igazodás jegyében az érvényben lévő politikai gyakorlatot kívánta igazolni. Mert mit is állított Berecz János, miközben a történész szaknyelvét és objektivitásra törekvését sutba dobva teret engedett az agitprop nyelvezetnek? Magyarország 1945 után – tehát a Rákosi-rendszer idején is – a leghaladóbb eszméket képviselő népek családjába került, a magyar gazdasági élet felvirágzott,

nemzetközi tekintélye emelkedett, miközben az útkeresés „súlyos hibákhoz, szükségtelen kitérőkhöz, elkerülhető áldozatokhoz is vezetett”. (Erre mondta 1957-ben az ifjabb Ignotus egy olaszországi konferencián baloldali barátainak, hogy ameddig a vérgőzös gyilkolás csak olyan bűnnek számít, mint a villamos padlójára köpni...) Okkal vetődik fel a kérdés: azok a történészek, köztük a titkosított iratanyaghoz is hozzájutó Berecz János, akik igazolni kívánták a marxi-lenini, illetve ennek lecsupaszított sztálini-rákossista, és mondjuk ki, kádárista változatát, vajon el is hitték azt, amit írtak? „Elkerülhető áldozatok” – írta Berecz. „1951 és 1953 között a rendőrség kerekén 850 000 esetben szabott ki büntetést. A bíróságok 1950 és 1953. I. negyede között [...] 650 000 személy ügyével foglalkoztak, és 387 000 személy ellen hoztak elmarasztaló ítéletet [...]. 1952 és 1955 között [...] 1 136 434 ember ellen tettek feljelentést”, és indítottak vizsgálatot, közülük 516 708 fő ellen emeltek vádat.

Alaptétele volt a kádári politikának és történetírásnak, köztük Berecznek is, hogy '56 a revizionisták, a köztörvényesek (lumpenek) és az imperialisták ellenforradalma volt. Nem kell ahhoz történésznek lenni, hogy két pontot összekössünk, és feltegyük a kérdést: kik termelték Magyarországon a köztörvényeseket, vagy éppen milyen változásokat akartak a „revizionisták”? Az oknyomozó művek megfelelő válaszlehetőségek hiányában elmaradtak, helyüket a sajátos, mítoszeremtőnek szánt produktumok sora foglalta el. De vajon sikerült-e a mítoszeremtés, ha esetleg ez volt a célja, mondjuk Berecz Jánosnak is? Válaszunk egyértelmű: nem. A mítosz, ha nem is igaz, de szép történet, mély eszmei tartalommal. A forradalom és szabadságharc legyőzete és az azt követő megtorlás köré a marxista történetírás – beleértve Bereczet is – nem tudott, mert ellentétben a nép tudásával, nem is lehetett mítoszt köríteni. Hamis tudatú munkával állunk tehát szemben? Ezt nem feltételezzük. Sokkal inkább hamis tudatot hirdető és elhinteni vágyó könyv oldalait lapozgattuk. Egy ízig-vérig ideológiai munkát tett le annak idején az asztalra a szerző, csak a tények ellenálltak a frazeológiának és a hirdetett eszmének. Viszont igazodási pont volt. Ha valaki érvényesülni akart, ezt kellett tudnia '56-ról, de legalábbis úgy tenni, hogy ő is így tudja.

Márai Sándor idézi naplójában Mallarmé üzenetét Delacroix-nak: „A jó verseket nem eszmékkel és indulatokkal, hanem pontos szavakkal írjuk.”

M. Kiss Sándor

MOLDOVA GYÖRGY: *AZ ELBOCSÁTOTT LÉGIÓ* (Magvető, Budapest, 1969)

Államvédelmi mártirológia

„Egy brancs maguk, ne is tagadja!” – ezzel a kifakadással nyugtázta *A tanú* című klasszikus filmszatíra csaldott fegyőre Pelikán József utolsó pillanatban kapott kegyelmét és reha-

bilitációját. Ugyanez a gondolat hatotta át Moldova György egyik legfontosabb könyvét, amelyet 1969-ben ismerhetett meg a nagyközönség – ellentétben a filmmel, amely tíz, dobozban töltött évet követően is csak a félnyilvánosságban terjedhetett. Holott látszólag ugyanazt a kérdést járta körül: a magyar kommunista mozgalmon belüli harcokkal, árulásokkal, leszámolásokkal, bűnösökkel és áldozatokkal foglalkozott. Míg Bacsó Péter mozija maga is szerepet vállalt a Kádár-rendszer eszmei bontogatásában, addig Moldova György kisregénye kitűnően összegezte és terjesztette a rendszer önlegitimáló mítoszait.

1956-ot követően a hatalmát megszilárdító pártvezetés és személyesen Kádár János bizonyos értelemben saját elvtársaival, valamint múltjával birkózott meg a legnehezebben. Már a megtorlással párhuzamosan útjára indított konszolidáció során is az volt a legfontosabb kérdés, hogy mit akar folytatni, hova kíván visszatérni. Az ideológiai mérnökösködés során ki lehetett találni különböző megfogalmazásokat, amelyek azt taglalták, hogy 1948-ig, a fordulat évéig rendben mentek a dolgok, és csak utána következtek a torzulások, utána harapózott el a személyi kultusz. Viszont a Rákosi-korszakban is ugyanaz a párt működött, hivatalosan ugyanúgy a szocializmust építették, a Dunai Vasmű és a kisbéri Virágzó Termelőszövetkezet ugyanúgy elismerésre számíthatott. Ráadásul eljött a forradalom, amelyben szép számmal kerültek egymással szembe ugyanannak a kommunista pártnak a tagjai. A megtorlás során a kádári pártvezetésnek pedig nem kis számban azokra a kommunistákra kellett támaszkodnia, akiknek a tevékenysége miatt kiobbant a magyar október. Egyszerűen fogalmazva: Kádár Jánosnak balra és jobbra is ütnie kellett, de nem egyforma mértékben. Úgy kellett elhatárolódnia a Rákosi-korszaktól, hogy az ne tűnjön túlságosan élesnek, mivel ezzel legfontosabb pillanatnyi támogatóit veszíthette el, viszont mégis elég látványos legyen az eltérés a magyar társadalom számára.

A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetését, a Politikai Bizottság tagjait foglalkoztató dilemma nem más volt, mint elhatárolódva is vállalni a politika folytonosságot. E kíváncsi természetesen testet öltött a különböző pártdokumentumokban, határozatokban is. Bár a hazai baloldal programírás iránti lelkesedése az 1950–60-as években sem mondható csekélynek, az egyszerű pártmunkásokat mégsem ezekkel a brosúraízü szövegekkel lehetett befolyásolni. Az egykori államvédelmi állományhoz tartozók, a félreállított, túlbuzgó karhatalmisták és „hivatásos forradalmárok” éppen úgy a maguk hőskölteményét szerették volna zengeni és olvasni, mint a régi idők katonái. Elsősorban az ő sebeiket gyógyította Moldova regénye, amely azonban bőségesen tartogatott kiszólásokat a kádári politikai centrumtól jobbra lévők számára is. A kisregény „veszélyessége” éppen abban áll, hogy kényes témáról hihető módon, olvasmányos, könnyen befogadható realista stílusban szól, és nem teljesen hazug, de mégis velejéig a diktatúrát támogatja. A könyv nem csupán a kommunista belharcok résztvevőikhez szólhatott, hanem tévutakra vihette a naiv olvasót is – ha voltak ilyenek a korabeli Magyarországon.

Naiv olvasók azonban nemigen akadtak 1969-ben, viszont bőségesen találhatunk olyanokat, akik mohó kíváncsisággal gyűjtötték azokat az információmorzsákat, amelyeket az előző negyedszázad homályban hagyott ügyeiről megtudhattak. Moldova értelmezést adott, divatos szóval élve diskurzust teremtett. Lehet, hogy ez hamis és torz értelme-

zés volt, és maximálisan át volt itatva ideológiai szempontokkal, viszont a nyilvánosság számára mégis értelmezési, kibeszélési keretet kínált. A regény főhőse, Schmidt Flórián börtönviselt hivatásos katonatiszt, nyilván az 1945 és 1950 közötti Katonapolitikai Osztály munkatársa, bár a kortársak által Katpol-nak hívott, a Péter Gábor vezette politikai rendőrséggel rivalizáló szervezet neve egyszer sem szerepel a könyvben. Ráadásul az sem derül ki, hogy a Katpol éppen olyan súlyos felelősséget játszott a kommunisták politikai ellenfeleinek kiiktatásában, mint az ÁVO. A Rajk-per során börtönbe vetett Flórián 1956-ban szabadul, s a forradalom idején ávosokat ment. Moldova ábrázolásában minden forradalmár lincselésre hajlamos bűnöző, s minden ávéhás a kommunizmusért bátran harcoló elvtárs, vagy legfeljebb csendben reszkető áldozat.

Mivel minden mártírológia alapvető feltétele az áldozatok megléte, így az „elbocsátott légió” tagjai is áldozatok: ők az egykori ávéhás kisemberek, akik mindig kiálltak elveikért, testi és lelki sérüléseket szenvedtek el, s 1956-ot követően mégis őket bocsátották el, miközben főnökeik sok esetben tovább szolgáltak. Persze mindez mégis bonyolultabb, hiszen az ávéhások nem fogadják el a rendszer kínálta kereteket, ráadásul kötekednek, isznak, áruló van közöttük. Nem túl rokonszenves társaság, Flórián maga is viszolyog tőlük, de mégsem leli a helyét. Az újrakezdés lehetőségét időben visszamenve 1948-ban találja meg, ami véletlenül egybeesik a kádári vezetés szándékaival: „Talán jobb is, hogy épp ez a tagkönyv került elő, ennek a pártnak tiszta és romlatlan az emléke. A bajok később kezdődtek, abban az időben még maga és én is egyetértettünk.”

Moldova rendkívül beavatottan mesél az Államvédelmi Hatóság titkairól: kitér a szervezeti felépítésre, elkotyogja, hogyan árulta el Rákosi Mátyás a társait 1926-os pere folyamán. Ezek az elpotyogtatott információk nagyszerűen szolgálták a kíváncsi olvasók hírigényét, s valahogy mindig balra ütöttek. De oly módon, hogy ne a rendszer, csak egyes hibák, cselekedetek és személyek váljanak rokon- vagy ellenszenvenessé. Természetesen akadnak egészen nyilvánvaló hazugságok is. A főszereplőt 1956-ban letartóztató fegyveres csoport vezetője két év után szabadul, sőt bizalmi állást kap a külügyminisztériumban, és még ő segít a vizsgálati fogságba került Flóriánon. Mindezen túltesz a csendben morgolódo ávéhások elleni per, amelybe Flórián is belekeveredik, holott valójában semmit sem tett, legfeljebb elbeszélgetett néhány zsörtölődő emberrel. Ennek kapcsán egészen merész, nyugodtan mondjuk ki, alapvető hazugság fogalmazódik meg: „Ennek a pörnek figyelmeztetésnek kell lennie, hogy árulás történt, az ellenség vér nélkül elfoglalta azokat a pozíciókat, amiket ötvenhatban erőszakkal sem tudott.”

Mielőtt felkapnánk a fejünket, és arra gondolnánk, hogy a Kádár-kultusz ápolásában manapság tevékeny szerepet játszó Moldova György balról támadta a rendszert, meg kell nyugtatnunk az olvasót. A per végén a saját démonaival viaskodó, makacs Flóriánt ítélik a legkisebb büntetésre, ebből is hamar szabadul amnesztia révén. Ez is mutatja a kívánt elhatárolódást a Rákosi- és a Kádár-rezsim között, de a főhős végül nem tud élni a felkínált lehetőséggel. Elhagyja a feleségét, s valóban a történetek, a történelem áldozatának érzi őt az olvasó. Elítélték mint ávost, holott nem volt az. Megbocsátottak neki, de ő képtelennek bizonyult a gesztus elfogadására. Szükség van a Rákosi-korszakban jól dolgozó harcosokra, de el kell fogadniuk a megváltozott játékszabályokat. Tudjuk, hogy

nehéz nekik, akceptáljuk lelki és testi sérüléseiket, de ez mégsem alap arra, hogy kétségbe vonják a konszolidációs politika eredményeit, fogalmazta meg Moldova a hatalom elvárásait. De mégsem ez *Az elbocsátott légió* legnagyobb hazugsága. A szerző sok szempontot figyelembe vett: az egykori ávósok, katpolosok, Rákosi Mátyás és Kádár János hű kédereinek érdekeit, érzelmeit egyaránt megfogalmazta. Csak éppen az áldozataik maradtak ki. Azok a bennszülöttek, akikre a légió felügyelt.

Papp István

KÁROLYI MIHÁLY: *HIT, ILLÚZIÓK NÉLKÜL*
(Magvető, Budapest, 1977)

Végzetes ideák fogságában

Amit csak akartam
S vívtam szent hevülettel
Kudarcos csödre került:
Sok nagy szándékomból,
Jaj, semmi se sikerült.
Jaj, semmi se sikerült.
(Ady Endre: *Ki elveszti harcát*)

Károlyi Mihály az 1918/19-es magyarországi politikai változások jelképeként van jelen a hazai közgondolkodásban. Ez az értelmezés többféle módon mutatkozik meg a vele kapcsolatos diskurzusokban: a tudományos közélet Károlyi polgári demokratikus forradalomban vitt szerepét átfogóan, teljes életútjára fókuszálva, a dualista Monarchián belüli pályafutásának, a forradalom utáni emigrációs tevékenységének, illetve 1945 utáni hazai szerepvállalásának tükrében értelmezi. A szélesebb közvélemény és a rá befolyást gyakorló, szakmán kívüli, nem ritkán szűk táborszemléletet tükröző irányzatok számára viszont Károlyi Mihály a történelmi Magyarország felbomlásának jelképes alakja, a trianoni diktátum traumájának hordozója és elsődleges okozója. Más interpretációk szerint Károlyi az első magyar (nép)köztársaság ikonja, aki a „rég, avitt” társadalmi viszonyok helyett az „új és haladó” politikai rendszer alapjait vetette meg, hosszú távú programot adva az ún. „progresszív erőnek”.

A több évtizedes kutatási eredményeket magában foglaló különböző tudományos megközelítéseket lényegében ez utóbbi két, általunk kissé elnagyoltan ábrázolt nézet szorította háttérbe hamis elméleteivel és hatalmi szándékokat is tükröző legitimációs igényeivel. Így Károlyi Mihály körül már életében kialakult az a mítosz és ellenmítosz, amely nemcsak utóéletét, hanem egész pályáját végigkísérte. Jelentőségét gyakran más politikusokkal szembeállítva, mesterségesen kreált szimbolikus térben kívánták értel-

mezni, sajátos viszonyrendszer megteremtésével elferdítve a történelmi hitelességet. Így lehetett ellenpólus a legnagyobb politikai ellenfelek egyike, Tisza István, mint az ún. „úri reakció” megszemélyesítője, a „vad, geszti bolond”, akivel szemben Károlyi Mihályt a hazai progresszió képviselőjeként és a demokratikus értékek őrzőjeként ábrázolták. Más alapállásból szemlélve így válhatott Károlyi a hadsereget széttűllesztő, területvesztő, az antant játékszerévé váló politikussá, ezáltal a döntően német akaratból revíziós sikereket elérő, területgyarapító Horthy Miklós ellenpólusává. E például hozott törekvések célja nem az objektív történeti valóság és a múlt lehetőség szerinti legpontosabb feltárása, hanem szinte kizárólag a saját hatalmi legitimáció megteremtése volt, illetve ma is az.

Károlyi Mihály ellenmítosza korábban alakult ki, mint az alakja köré szőtt mítosz: a Horthy-rendszer kezdetén az ellene zajló hazaárulási és hűtlenségi per jelentősen hozzájárult személyének Trianon miatti bűnbakká nyilvánításához. Radikális reformtörekvései pedig a káosz időszakát jelentették az ellenforradalmi rendszer jelképtárában. Bár a II. világháború utáni új hatalom Károlyi érdemeit a második köztársaság kikiáltásával egy időben törvénybe iktatta – érvénytelenítve egyben az ellene korábban hozott bírósági ítéleteket –, mítosza mégsem elsősorban ehhez az időszakhoz kötődik. Sokkal inkább az 1975-ben, születésének századik évfordulóján, a Kádár-rendszer második felében az Országház előtti szobrának felállításával szökkent szárba. Az államszocialista vezetés a népfrontpolitika jegyében Károlyi alakjának felhasználásával diktatórikus keretek között is megnyilvánuló pluralizmusát és a baloldali irányzatoknak egy párton belüli megférést kívánta hangsúlyozni.

Károlyi arisztokrata származását mindkét interpretáció felhasználta: az ellenforradalmi rendszer az osztályához és az ország történeti hagyományaihoz hűtlen személyt, míg a koalíciós időszak és a Kádár-éra a származása dacára a haladás útjára lépő, az „úri reakció” tespedtségéből kitörő politikust láttatta benne. A körülötte kultuszt kialakítani igyekvők 1918/19-es részbeni tehetetlenségét és a romló kül- és belpolitikai helyzet alakulásában viselt felelősségét az ideálokat követő politikus képeinek megkonstruálásával a szimbolikus térbe kívánták menteni. Oda, ahol minimalizálható a bírálóat ereje.

Károlyi esetében nem elsősorban az 1918/19-es tevékenysége vitatható, hiszen a korabeli vezető politikai elit a Monarchia összeomlásának pillanatában maga sem rendelkezett lényegesen jobb eszközökkel a kialakult soktényezős válsághelyzet kezeléséhez. Az adott körülmények között arisztokrata társai számára is az egyetlen élhető alternatívának számított az a rendszer, amely az őszirózsás forradalom nyomán létrejött. „Mihályt erősíteni, mert utána jön a bolsevizmus” – mutatott rá találóan a helyzet fonákására Batthyány Ilona grófnő 1918 novemberében. Az antanttal megkötött belgrádi fegyverszüneti egyezmény sokak szemében nem elsősorban az ország elveszejtése felé tett lépés volt, hanem a frontról hazatérő lerongyolódott hadsereg, a csőd szélén álló gazdaság és a belső társadalmi feszültségek közepette időt és hivatkozási pontot jelentett a szárnyait bontogató kisantant által körülvett magyar államnak. (Más, a történészekre tartozó kérdés, hogy Károlyi és kormánya tudott-e, és ha igen, mennyiben élni ezzel a lehetőséggel.) Ugyanakkor Károlyinak a győztes hatalmak és a wilsoni elvek iránti bizalma azzal a fajta végtelen naivitással párosult, amely az 1919-es köztársasági elnöki bukását követő

emigrációs évtizedekben lett rajta végletesen úrrá. A számára a feudális viszonyok viszsztatérését jelképező Horthy-rendszer iránti gyűlölete, a kapitalista világrenddel szembeni fokozott kritikája, a náci Németország elleni küzdelme a sztálini Szovjetunióval és a kommunizmussal rokonszenvezők táborába sodorta. A társadalmi igazságosságot megvalósító, humanitásra és egyenlőségre épülő világban való hite Károlyit egy olyan eszme felé terelte, amelynek egyik alapja – az emberi haladás jelszavának jegyében – népcsoportok és társadalmi rétegek módszeres kiirtása volt. Amikor például Károlyi emlékirataiban az 1931-es Szovjetunió-beli látogatását felidézve arról írt, hogy „a Szovjetuniónak sikerült megoldania a nemzeti kisebbségek nehéz és bonyolult problémáját”, bizonyosan nem a több millió ukrán államilag kitervelt mesterséges éhínség általi legyilkolására (*holodomor*) gondolt. Az 1946-ban parlamenti beszédét övező képviselői vastapsot hallva bizonyára nem gondolt arra sem, hogy a gyenge lábakon álló hazai demokratikus kibontakozás hattyúdalán vesz részt. Ugyan nem egyetlenként, de illúziói rabjaként valódi politikai súly nélkül Károlyi is szerepet vállalt a kommunista párt oldalán a demokratikus kísérlet rekviemjének szégyenletes levezénylésében.

Károlyi Mihály a dualista rendszer alkonyának és vezető politikai elitje bukásának a jelképe, személyében jelenítve meg azt a tragikus helyzetet, amikor egy ország számára sorsdöntő helyzetben az ő szerepvállalására volt szükség. A gróf megszemélyesítője annak a jószándékú amatőrizmusnak is, amely valós szándékától részben függetlenül – a nyugat-európai értelmiség egy részéhez hasonlóan – a szovjet totalitárius ideológia hívévé tette. Bár Károlyi Mihály öröksége egyes elemeiben ma is hordoz olyan értékeket, amelyek az ország demokratikus berendezkedése számára bizton vállalhatóak, ám az egykori államfő gyakorlati politikától távol álló elvont idealizmusa és ijesztő naivitása, valamint a kommunista rendszer iránti mély rokonszenve nem emeli őt az államférfiak sorába.

Grósz András

DÖVÉNYI NAGY LAJOS: *TARNOPOLBÓL INDULT EL...*
(Gede Testvérek, Budapest, 2001)

A zsidó összeesküvés mítoszregénye

Tarnopolból indult el... Dövényi Nagy Lajos újságíró-író emblematikus regényéről van szó, amely sokáig a feledés homályába vesztett. Nem azért, mert a maga korában ne lett volna ismert, népszerű, illetve a hazai antiszemita olvasóközönség számára ne szolgált volna referenciapontként. Az volt. Hanem – az ismert történelmi okokon túl – azért, mert az 1942 és 1944 között írt mű csupán 2001-ben jelent meg önálló könyv alakjában, egy náci és nyilas eszméket nyíltan terjesztő kiadó (Gede Testvérek) gondozásában. A II. világháború befejezése előtt ugyanis a szélsőjobboldali, többszázszáz

példányszámú Magyar Futár hasábjain csupán részletekben látott napvilágot a több mint tíz éve nagyregénnyé szerkesztett mű. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a szerzőt ezért a regényéért ítélte a Népbíróságok Országos Tanácsa 1945-ben halálra, amit csupán Veres Péter kegyelmi kérvénye nyomán változtattak életfogytig tartó fegyházbüntetésre. (Dövényi végül 1963-ban amnesztiával szabadult, s nem sokkal később meghalt.)

Az idegenellenesség, a mástól való félelemből vagy a meg nem értésből és irigységből fakadó idegengyűlölet a 20. században leginkább, „legtisztább” formájában a zsidóság ellen irányult. A „hatalmas kortörténeti regény” – amint a regényfolyamnak megjelenést biztosító lap szerkesztője, Rajniss Ferenc 1942-ben jellemezte – leginkább „körtörténet”: hogyan lehet a zsidóságot olyan élősködőnek beállítani, amely kívülről érkezve beszívárogo egy nemzet testébe, majd magába szívja annak életnedveit, romlásba taszítja azt, végül pedig eléri a befogadó nemzet tönkretételét. Ezt követően a zsidóság mint élősködő továbbáll, és más népeket juttat hasonló sorsra – zárul Dövényi gondolatmenete. Az ilyesfajta magyarázat elterjedt és különösen kedvelt Európában, legalább a felvilágosodás óta. Dövényi semmi mást nem tesz, mint ezt a hagyományt eleveníti fel, és alkalmazza Brandstein Juda személyére. A címszereplő ortodox tarnopoli zsidó a 19–20. század fordulóján él, és maga a megtestesült nihilizmus. Arra halad, amerre érdeke mozgatja, és csupán saját tőkéje minél gyorsabb előállításának lehetősége hajtja. Érdeke pedig éppen Magyarországra viszi, ahol a 19. század végén (persze nem ekkor, mint megannyi antiszemita szerző, köztük Dövényi Nagy Lajos szemére veti a liberális dualista politikának, hanem a valóságban a század első felében) északkeleti irányból nagyarányú volt a zsidó bevándorlás. E bevándorlóhullámnak tehetséges tagja Brandstein Juda fiatal kereskedő is. Az antiszemita irodalmi és történeti hagyományban ez is bűn. Közismert mítosz, amely szerint nincstelenül, engedélyek nélkül szöknek át Magyarországra a zsidók. Juda Munkácson telepszik le. Itt kezdi levetkőzni a „keletről” hozott szokásait: kaftános-szakállas megjelenését, vallásos hitét. Arról a „zsidó keletről”, ahol minden kiismerhetetlen, tisztátalan, amelynek gettóiban a valóságban nyomor, kiakasztás és üldöztetés volt az osztályrészük. Ehelyett Juda a magyarországi asszimiláció útját választja. Jól tudjuk: a magyarországi zsidóság a kiegyezést követően, az 1868-as kongresszuson valóban kettészakadt, és csakhamar három irányzatú formálódott. Az asszimilációt – egyúttal pedig az évszázados hagyományok elhagyását – választó neológ irányzat csoportjai mindent megtettek, hogy beilleszkedjenek a többségi társadalomba. Képviselőiknek nagy szerepe volt az emancipáció kivívásában és a polgári fejlődésben, a kultúra és tudományok előmozdításában.

A 20–21. századi antiszemita gondolkör jelentős részében az asszimilációs folyamat negatív értelmezést kapott. Elsősorban azért, mert az Istóczy Győző-féle politikai antiszemitizmus megjelenése óta vallják: a zsidóság faj, amely nem képes beilleszkedni a magyar nemzetbe, de ha be is illeszkedik, egyé válni nem fog vele. Dövényi e dichotómia jegyében a hagyományait fokozatosan levetkőző, az ortodoxból neológgá lett Brandstein Juda alakját nem is formálhatta mássá. Ábrázolásában az asszimilált zsidó nemcsak élősködik, de alattomosan, lassan és titokban egyszersmind igyekszik is átformálni a többségi társadalmat. A regény megfogalmazásában Brandstein Juda nemcsak

öltönyt vesz fel kaftán helyett, vasárnap ünnepel szombat helyett, és sertéshúst fogyaszt kóser húsételek ellenében: hanem egyenesen destruál. A keresztény társadalmat fertőzi, amikor rossz minőségű áruval becsapja vásárlóit, és akkor is ezt teszi, amikor az I. világháborúban vérző magyar katonáknak papírtalpú bakancsot készít. Az antiszemita értelmezésben alattomoság és ravasz önzőség rejlik abban is, hogy sokan a kikeresztelkedéshez és a névmagyarosítás lehetőségéhez nyúlnak. Brandsteinből Balassa lesz, és még neológ mivoltán is túllépve felveszi a református hitet. (Dövényi és eszmetársai a nem zsidók Horthy-kori magyarosító törekvéseiről megfélemlenek. „Természetesen”, hiszen végsősoron minden ilyen törekvés közös gyökere a nemzeti közösség felvállalása.) De a regény főhőse továbbá destruál pusztá létével is, hiszen sosem telepszik le, mindig vándorol, ezért nehéz ellenőrizni; emellett (vagy éppen ezért) erkölcstelen, családellenes életet él, tivornyázik, egyszóval züllött viszonyok veszik körül. Ezt vallotta Istóczy, így értelmezte Prohászka Ottokár, ezt elemezte áltudományos, fajbiológiai módszerekkel Méhely Lajos, és szintén ezt hirdette írói eszközeivel Dövényi Nagy Lajos. Ezt a gondolatsort veszik, vehetik és adhatják át bizonyára azok, akik most olvassák az immár jó ideje egy kötetben is kézbe vehető művet. Arról a torzításról persze nincs szó ebben az értelmezési keretben, hogy nem csak Brandstein (Balassa) Judákból, nem csak kapitalista vállalkozókból tevődött össze a 19. század utolsó harmadára már vallásilag, szellemileg, közösségileg is nagyon heterogén zsidóság. Jelentős mértékben differenciálódott a hazai zsidó közösség, a zsidó identitás maga is sokrétűvé vált, és e heterogén közösség tagjai a maguk szintjén alaposan kivették részüket a nemzeti fejlődésből, a magyarság boldogulásából.

Bárhogy is vizsgáljuk, a modern antiszemitizmus mögött szükségszerűen az irigység húzódik meg, hiszen az 1867-es kiegyezés utáni gyors kapitalista fejlődés vesztesei éppen a hagyományosan gazdasági hatalmat élvező nemesek és a parasztság széles rétegei voltak. Miközben a városokba tóduló mobilis rétegek – elsőként a neológ zsidóság számottevő csoportjai, de közülük korántsem mindenki – néhány évtized alatt meglehetősen gazdasági erőre tettek szert. Kétségtelenül voltak, akik kihasználták ezt az előnyt, így ebben a gyors társadalmi-gazdasági változásban könnyű volt a lecsúszott keresztény populáció körében a zsidóságot bűnbaknak kikiáltani. Dövényi regényfolyama csak összegezte ezt a szellemi elődei nyomán egymásra rétegezett, akkoriban már unalomig ismert összeesküvés-elméletet.

A *Tarnopolból indult el...* tehát a II. világháborúban terjesztette, de napjainkba tovább hinti hamis, némely esetben uszító, voltaképpen kártékony nézeteit. Megtalálható benne az összes kizárólag negatív történeti mítosz, ami a hazai zsidóság históriáját körülveszi, azt a képet sugallva, hogy a zsidóság mindig is a többségi társadalom létét veszélyeztette. Kevés alkotást ismerünk, amely mindezt ilyen részletességgel, ennyire érzéletesen és meglehetősen olvasmányosan teszi. Csupán ezért lehet számunkra is érdekes. Sem többért, sem kevesebbért.

Szécsényi András

Széchenyi (1990, egészalakos bronz, Kaposvár, Széchenyi tér)

A művészetek allegóriái (1983, tízalakos bronz fríz, Budapest, Kongresszusi Központ)